

ATLAS VAN DE ARCHEOLOGISCHE ONDERGROND
VAN HET GEWEST BRUSSEL

SINT-AGATHA-BERCHEM

1

Ministerie van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Brussel 1992

**ATLAS VAN DE ARCHEOLOGISCHE
ONDERGROND VAN HET GEWEST
BRUSSEL**

1

SINT-AGATHA-BERCHEM

Kaft : gotisch tympaan afkomstig van de oude kerk van Sint-Agatha-Berchem. © A.C.L., Brussel.

Rugzijde van de kaft : zicht op het dorp, richting Dilbeek, met het oude Kasteeltje 't Hof te Overbeke; olieverf op doek
VAN DEN BUSSCHE, 1939; foto verzameling R. VERBEKE (Graafschap Jette).

**ATLAS VAN DE ARCHEOLOGISCHE
ONDERGROND VAN HET GEWEST
BRUSSEL**

1

SINT-AGATHA-BERCHEM

TEKST

redactie

**Yves CABUY
Stéphane DEMETER
Françoise LEUXE**

grafisch ontwerp

Concepcion ORTIGOSA

vertaling

Patricia BLANQUART

Brussel
1992

Leden van het begeleidend comité :

Mevrouw Françoise JURION
Mevrouw Martine MAILLARD
Mevrouw Anne CAHEN - DELHAYE
Juffrouw Claire MASSART
De Heer Christian SPAPENS

Verzameling van de Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel.
Onder leiding van A. Cahen-Delhaye dd. Departementshoofd van de Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis.

© Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Monumenten en Landschappen.
D/1992/0550/13.

Inhoudstafel

Woord vooraf : Didier van EYLL	9
Voorwoord : Anne CAHEN-DELHAYE en Francis VAN NOTEN	11
Inleiding: De Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel	13
1. Inleiding	13
2. De atlassen, documenten voor de evaluatie en het beheer van de stedelijke archeologische ondergrond	13
2.1. De kaarten	13
2.1.1. De «kaart met de vernielingsgraad van de ondergrond»	13
2.1.2. De «kaart van de archeologische en historische sites en vondsten»	14
2.2. De inventaris	14
2.3. De teksten	15
2.3.1. Een beschrijving van het fysische milieu	15
2.3.2. Een historische samenvatting	15
2.3.3. Een toelichting op de «kaart van de archeologische en historische sites en vondsten»	15
2.3.4. Aanbevelingen als besluit	15
3. Besluit	15
4. Bedankingen	16
5. Bibliografie	17
I. Het Gewest Brussel	19
1. Inleiding	19
2. Oro-hydrografisch kader	19
2.1. Geologie	19
2.2. Hydrografie	19
2.3. Orografie	20
2.4. Pedologie	20
3. Besluit	20
4. Bibliografie	22

II. Het aardrijkskundige kader van de gemeente Sint-Agatha-Berchem	23
1. Inleiding	23
2. Oro-hydrografisch kader	23
2.1. Geologie	23
2.2. Hydrografie	24
2.2.1. Het bekken van de Molenbeek	24
2.2.2. Het bekken van de Paruck	24
2.2.3. Het spaarbekken van Brussel	24
2.3. Orografie	24
2.4. Pedologie	24
2.4.1. Op de plateaus en de hellingen	24
2.4.2. In de valleien en de depressies	24
3. Besluit	25
4. Bibliografie	25
III. Historische samenvatting	27
1. Sint-Agatha-Berchem vóór de 12de eeuw	27
1.1. De prehistorie	27
1.1.1. Het Mesolithicum	27
1.1.2. Het Neolithicum	27
1.2. De Romeinse periode	28
2. Sint-Agatha-Berchem tijdens de middeleeuwse en postmiddeleeuwse periode	28
2.0. Ter inleiding	28
2.1. De parochie	29
2.1.1. Een kapel tijdens de 12de eeuw	29
2.1.2. De tienden	30
2.1.3. Een parochiekerk tijdens de 14de eeuw	31
2.1.4. Sint Agatha	31
2.2. Het dorp	32
2.2.1. De dorpskern	32
2.2.2. «Kattebroeck»	32
2.2.3. Van de Gentsesteenweg tot de Karel V-laan	33

2.2.4. Koekelberg	34
2.2.5. Varia	34
2.3. De heerlijkheid	34
2.4. Economie	35
2.4.1. Het grondbezit	35
2.4.2. De bevolking	35
3. Bibliografie	36
IV. Toestand van de archeologische ondergrond	39
0. Ter inleiding	39
1. Hunderenveld	39
2. Oude kerk	39
2.0. De context	41
2.0.1. Het kerkhof	41
2.0.2. De pastorie	41
2.0.3. De Sint-Agathakapel	42
2.0.4. De Sint-Kruiskapel	42
3. Ter Wilst	43
4. Zavelenberg	44
5. 't Hof te Overbeke	44
Aanbevelingen	47
1. Onherroepelijk verloren ruimten	47
2. Beschermd ruimten	47
3. Bedreigde ruimten	47
Bijlage. Inventaris van het archeologisch materiaal	49

Woord Vooraf

Archeologen en stadsvernieuwers kunnen het meestal niet goed met elkaar vinden.

Vaak is onbegrip de basis van hun conflict. De archeoloog weet dat het archeologisch erfgoed een essentieel cultureel gegeven vormt van de kennis van de geschiedenis van de stad en dat het om een eindgegeven gaat. Deze archieven van de bodem zijn niet enkel buitengewoon kwetsbaar maar ook niet hernieuwbaar. De grote uitrustingswerken (autosnelweg, metro, SST, ondergrondse parkings, herstructurering van vroegere centra) vertienvoudigden in enkele jaren de «erosie van de ondergrond». Rekening houdend met tal van sociale, economische, culturele behoeften en overtuigd dat het gaat om het verbeteren van de omgeving en de kwaliteit van het leven, vreest de stadsvernieuwer, die de materiële ontwikkeling van de stad in goede banen moet leiden, dat de archeoloog zijn plannen zou dwarsbomen. Nochtans weet hij dat zijn rol bestaat uit opsporing, identificatie en studie van overblijfselen, wetend dat die later onherroepelijk zullen verdwijnen.

Om de kloof te overbruggen tussen archeologen en stadsvernieuwers werden talrijke inspanningen geleverd.

De eerste aanzet voor het behoud van het archeologisch erfgoed moet gevonden worden in de Conventie van Londen (1969). Deze spoort de Staten aan heel hun archeologisch erfgoed te inventariseren en oppert de idee om alle plaatsen waar zich archeologische sporen kunnen bevinden, aan te duiden. Tijdens het colloquium van Firenze van 22 tot 25 oktober 1984 werd eens te meer de klemtoon gelegd op de noodzakelijkheid voor elke Staat om archeologische atlassen op te stellen van de ondergrond en databanken op te richten die eveneens toegankelijk zouden zijn voor de stadsvernieuwers.

Voor de 40ste verjaardag van de Raad van Europa, in 1989, kregen de lidstaten van het Ministerscomité een essentiële aanbeveling voor de stedelijke archeologie, de aanbeveling R(89)5 betreffende de bescherming en de waardering van het archeologisch erfgoed in het geheel van acties van stedelijke en landelijke ruimtelijke ordening. Ze nodigt de staten uit om : «over te gaan tot de voltooiing en het bijwerken van de nationale archeologische inventarissen, de noodzakelijke instrumenten die voorafgaan aan elk beschermingsbeleid». Het gaat hier inderdaad om : «de voornaamste instrumenten van de bedenkingen die aan de te nemen beslissingen - van de samenstelling van de archeologische reservaten tot de vergunning voor grondwerken zonder verplichtingen - voorafgaan tegenover de bedreigde landschappen». Daarop aansluitend houdt dit in dat de archeoloog geraadpleegd dient te worden vooraleer van start te gaan met werken die het archeologisch erfgoed zouden kunnen aantasten. Hieruit vloeien andere beschermingsmaatregelen voort : het onderscheid «essentiële archeologische risicozones», het door de archeologen nakijken van de aanvragen voor stedbouwvergunningen, enz. Tenslotte herinnert artikel 7 van de zeer recente (en aangepaste) Europese Conventie voor de bescherming van het architecturaal erfgoed (La Valette, 16/11/1992) ons eraan dat elke bij de conventie vertegenwoordigde partij zich ertoe verbindt om onderzoeken en inventarissen op te stellen of bij te werken alsook de cartografie van de archeologische landschappen die onder hun bevoegdheden vallen.

In België is er van bijwerking nog geen sprake. Als het Waalse Gewest in 1986 van start ging met de atlassen van de archeologische ondergrond van de vroegere stedelijke centra, heeft Brussel, onwille van het tot in 1988 toegepaste statuut, zich daar pas later op toegelegd. Op 28 mei 1991 vertrouwde mijn voorganger, de heer Georges Désir, aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, een studieopdracht toe betreffende de archeologische ondergrond. Deze studie was de aanleiding voor de eerste archeologische atlassen die handelden over Sint-Agatha-Berchem, Vorst, Ukkel en Sint-Lambrechts-Woluwe. Ikzelf voegde Anderlecht, Jette en Watermael-Bosvoorde toe aan deze lijst. Jonge archeologen, historici en een tekenaar die met dit werk belast werden, ontwikkelden een werkmethode.

De in dit deel te vinden kaarten en teksten zijn het resultaat van het systematisch uitpluizen van alle boeken en gespecialiseerde tijdschriften om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de vondsten op het grondgebied van het Gewest, van de raadpleging van de archieven, van verslagen van archeologische vennootschappen, van de studie van verzamelingen en reserves van musea, van navorsing op het terrein en van peilingen. Ook het onderzoek van bouwvergunningen en stedenbouwkundige documenten mondt uit in een kaart over de staat van verwoesting van de ondergrond. Tenslotte worden er alle opgenomen overblijfselen van de prehistorie tot de 17de eeuw in voorgesteld en opnieuw in hun context geplaatst.

Deze atlassen zijn niet enkel bestemd voor degene die belangstelling hebben voor archeologie maar vooral voor de besturen belast met stedenbouw en de ruimtelijke ordening, zowel op gemeentelijk als op gewestelijk gebied. Ze zijn eveneens bestemd voor de politieke verantwoordelijken. In het kader van het ontwerp van ordonnantie inzake behoud van het archeologisch erfgoed in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest dat ik in de komende maanden aan de Gewestraad zal voorleggen, moeten die atlassen een nieuwe dimensie krijgen : ze zijn de aanleiding tot de afbakening van de te beschermen zones en worden geraadpleegd bij het nemen van stedenbouwkundige beslissingen.

Overschakelen van mislukkingen, van recuperatie van enkele voorwerpen die in een mechanische lepelexcavateur geïdentificeerd werden, naar een preventieve stedenbouwkundige archeologie die op wetenschappelijk vlak voldoening brengt, is de weddenschap die we aangaan en waarbij de atlassen ons zullen helpen. Ze kunnen archeologen en inrichters op dezelfde golflengte brengen in de mate dat de eerste meer tijd krijgen om doeltreffend op te treden zonder enig oponthoud te veroorzaken voor de andere. In de toekomst krijgen we dan een essentieel document voor Brussel, de meest complete archeologische kaart van de vorige toestanden van de stad in het hedendaagse leven van de burgers.

Hierbij wens ik nog de sectie «Oud België» van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te danken, die onder leiding van de heer Francis Van Noten en Mevrouw Anne Cahen-Delhayé schitterend werk geleverd hebben.

Didier van EYLL

Staatssecretaris belast
met Monumenten en Landschappen.

Voorwoord

In 1989 werd de Nationale Dienst voor Opgravingen geregionaliseerd. Voor het Brusselse Gewest werd echter geen enkele voorziening getroffen. Deze nalatigheid is des te betreurenswaardiger wanneer men de huidige situatie van onze hoofdstad bekijkt. De urbanisatie grijpt er steeds verder om zich heen door de uitbreiding van de bewoning in de aangrenzende gemeenten en door de uitbouw van enorme kantoorcomplexen en hotels in het centrum. Dit alles om op Europees niveau mee te draaien. Al deze vastgoedprojecten hebben reeds vele sporen uit het verleden aangetast en voorgoed uitgewist. Ons archeologisch patrimonium werd immers nooit door enige wetgeving beschermd, met uitzondering van enkele geklasseerde monumenten en landschappen.

Deze toestand kon de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis onmogelijk onverschillig laten. Van 1903 tot 1963 was immers binnen het instituut de Dienst der Opgravingen van de Staat werkzaam. Zij liet ons een indrukwekkende collectie archeologische voorwerpen na die op het grondgebied van de negentien Brusselse gemeenten bijeengezameld werden, evenals talrijke onuitgegeven archieven. Onze musea boden dan ook hun wetenschappelijke medewerking aan om een project uit te werken dat de sporen van onze oudste geschiedenis moet beschermen. Aldus dienden wij in 1990 een voorstel in om per gemeente een gedetailleerde atlas van heel de Brusselse archeologische ondergrond uit te werken. Met behulp van de Heer Christian Spapens, Raadgever van de Minister, werd dit op punt gezet. De bedoeling lag erin om een reeks nauwkeurige topografische kaarten op te maken die de inventaris van het gekende archeologische potentieel zouden vrijgeven. Op die manier zouden sonderingen en opgravingen in de toekomst vooraf gepland kunnen worden. In 1991 vertrouwde de Heer Georges Désir, Minister van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest, ons de uitwerking van de kaarten en de inventaris van vier gemeenten toe. Hiertoe behoorden de gemeenten die het meest door nieuwe bouwwerven bedreigd werden, namelijk Ukkel, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Agatha-Berchem en Vorst. Twee archeologen en een historicus werden aangeworven. Zij voerden een volledig nieuwe en onuitgegeven studie uit. De nauwkeurige en exhaustieve cartografische verwijzingen zullen toelaten om het belang van het nog bewaarde archeologische patrimonium, op die plaatsen die van onherroepelijke vernieling gespaard bleven, naar waarde te schatten. Wij hopen dat de synthese, die een nieuwe balans opmaakt van de kennis van ons verleden en daarbij teruggaat tot aan het begin van de 17de eeuw, de belangstelling van de inwoners van de betreffende gemeenten zal wekken. Zij zullen, dankzij deze publicatie, beter kunnen waken over het behoud van een reeds sterk aangetast patrimonium.

Tenslotte bedanken wij van harte de Heer Didier van Eyll, Staatssecretaris, die ons de mogelijkheden bood om de vrucht van deze opzoekingen te publiceren. Tevens vertrouwde hij ons de voortzetting toe van de realisatie van de overige atlassen. Zij zullen een belangrijke bijdrage leveren voor de kennis van het verleden van het Brusselse gewest.

Anne CAHEN-DELHAYE
dd. Departementshoofd
van de Koninklijke Musea
voor Kunst en Geschiedenis

en

Francis VAN NOTEN
Hoofdconservator
van de Koninklijke Musea
voor Kunst en Geschiedenis

Inleiding

De Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel

1. Inleiding

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben de stedelijke centra en hun onmiddellijke omgeving diepgaande veranderingen ondergaan; dit gebeurde vaak met de grootste willekeur. In de jaren '60 heeft het ongecontroleerde urbanisme in de Europese steden zowel voor het architecturale als voor het archeologische patrimonium dramatische gevolgen gehad.

Jammer genoeg is men zich eerder bewust geworden van de onherstelbare schade aan het bestaande architecturale patrimonium, dan van deze aan de archeologische resten, die daarentegen ernstig verwaarloosd werden. Een groot deel van de geschiedenis van een stad ligt echter in haar ondergrond opgesloten. Elke verandering en vele aspecten van haar topografische, demografische of economische evolutie zijn er als het ware in versteend.

De archeologische opgraving blijft doorgaans één van de meest concrete oplossingen tegen deze onherroepelijke erosie van de stedelijke geschiedenis. In vele Westeuropese landen heeft zich dan ook, soms al sinds meerdere decennia, een nieuw concept ontwikkeld: de stadsarcheologie is een archeologie die de stad op een systematische en pluridisciplinaire wijze benadert in al haar aspecten.

In Brussel blijft de archeologische noodopgraving de enige oplossing bij het verdwijnen van het ondergrondse patrimonium. De noodopgraving wordt echter uitgevoerd in zeer bedenkelijke materiële en wetenschappelijke omstandigheden en vaak zelfs in een periode waarin het vernietigingsproces al grotendeels aan de gang is. Onder dergelijke arbeidsvoorwaarden kan nauwelijks een optimale wetenschappelijke verwerking van het gevonden materiaal gebeuren.

Sinds enkele jaren heeft men in Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland, Nederland en in België (in Wallonië) een nieuwe vorm van preventie tegen de vernieling van de stedelijke ondergrond ontwikkeld: werkinstrumenten die moeten bijdragen tot een meer beredeneerde en doeltreffende evaluatie en beheer van de mogelijkheden van het archeologische

patrimonium. De *Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel* beantwoorden aan deze nieuwe visie.

2. De atlassen, documenten voor de evaluatie en het beheer van de stedelijke archeologische ondergrond

Vandaag de dag brengt de stedelijke ontwikkeling rampzalige en onomkeerbare gevolgen met zich mee. Deze zijn het resultaat van de alom verspreide ondergronds aangelegde ruimten (parkings, kelders, metro,...) en de omvang van de bouwprojecten. De uitvoering ervan met belangrijke technische middelen maakt elk ernstig toezicht op de bouwwerf en de daarmee gepaard gaande grondwerken utopisch en zelfs onmogelijk. Het blijkt dus van essentieel belang te zijn de staat van de ondergrond te kennen vooraleer er kranen en bulldozers bij te pas komen.

De *Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel* werden gerealiseerd dank zij een overeenkomst tussen het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest, vertegenwoordigd door de Minister belast met Monumenten en Landschappen, en de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. De Atlassen willen een concreet antwoord zijn op het verdwijnen van de geschiedenis door voor elk van de 19 gemeenten een reeks documenten voor te stellen die een betere bescherming zullen toelaten van het blootgelegde archeologisch patrimonium of het patrimonium dat in de toekomst blootgelegd zal worden. Dit alles dank zij een nauwgezette planning en een nauwkeurige studie van de reeds aan het licht gebrachte overblijfselen.

2.1. De kaarten

2.1.1. De «kaart met de vernielingsgraad van de ondergrond»

Elke atlas bevat eerst twee kaarten met schaal 1/2.500. De eerste kaart evalueert de verstorings- en vernielingsgraad van de ondergrond in de gemeente. Ze werd verwezenlijkt dank zij onderzoek op het terrein maar vooral door de systematische verwerking van de bouwvergunningsdossiers die bewaard worden

bij de gemeentelijke administraties. Deze documenten leveren de nodige inlichtingen om de omvang te schatten van de ondergrondse bebouwde ruimten. Zo wordt elk vermoedelijk of met zekerheid aangetast perceel of huizenblok weergegeven. Wegens het gebrek aan echte archeologische opgravingen zijn het deze documenten die ook toelaten om de diepte van de natuurlijke bodem te schatten en zo ook de vermeende diepte van de archeologische lagen. De dossiers van vóór de Tweede Wereldoorlog zijn echter vaak erg beknopt; in dat geval was onderzoek op het terrein noodzakelijk.

2.1.2. De «kaart van de archeologische en historische sites en vondsten»

De tweede kaart geeft alle archeologische sites en losse vondsten weer evenals de localiseerbare bewaarde of vernielde gebouwen van vóór de 17de eeuw. De beschermde monumenten en landschappen zijn eveneens op de kaart aangeduid.

Deze kaart werd verwezenlijkt na een volledig bibliografisch onderzoek voor elke archeologische of historische site (vakliteratuur en periodieke pers). Dat werd aangevuld met een onderzoek van onuitgegeven archieven (hoofdzakelijk bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis waar van 1903 tot 1963 de Nationale Opgravingsdienst werkzaam was, maar ook in de regionale opgravingsdiensten, in het Algemeen Rijksarchief, verschillende gemeentelijke archieven, in lokale archeologische kringen en bij particulieren) en ook met een systematische verkenning van de tot op vandaag gevrijwaarde zones.

De zuiver archeologische en historische gegevens worden aangevuld met een analyse van het huidige kadaster evenals het oude kadaster uit het begin van de 20ste eeuw, l'*Atlas Cadastral de Belgique* van C. Popp, l'*Atlas cadastral du royaume de Belgique* van Ph. Vandermaelen, de *Carte de Cabinet des Pays-Bas autrichiens* uitgevoerd in opdracht van graaf de Ferraris en lokale kaarten uit verschillende periodes (de *Atlas des Communications vicinales* opgesteld voor elke gemeente in toepassing van de wet van 10 april 1841, de *Atlas des Cours d'eau* ook opgesteld in toepassing van de wet van 7 mei 1877). Deze gegevens laten ons toe een inventaris op te stellen van de geïsoleerde gebouwen en ook van de bouwgehelen die niet meer in hun totaliteit bewaard zijn, zowel onder de bebouwde oppervlakte als op

braakliggende terreinen die gemakkelijk toegankelijk zijn.

2.2. De inventaris

De meest volledige inventaris van de archeologische vondsten in het Brusselse werd reeds meer dan 30 jaar geleden gepubliceerd (MARIEN 1957). Dit werk situeert echter geen enkele site met nauwkeurigheid en geeft geen beschrijving van het gevonden materiaal. De bibliografische repertoria, opgesteld voor de provincie Brabant, verstrekken geen bijkomende informatie (KNAPEN-LESCRENIER 1960 en DESITTERE 1963). Bovendien zijn de middeleeuwse en postmiddeleeuwse periodes nooit aan bod gekomen.

De studie van elke site, elke vondst, of het nu gaat om een geheel of één alleenstaand geval, wordt voorgesteld onder de vorm van een fiche. Deze fiche geeft informatie over de juiste vindplaats, geeft een analyse van het fysische milieu, de volledige bronnenlijst die de vondst bevestigen (gespecialiseerde bibliografie, archieven, mondelinge bronnen,...) de vondstomstandigheden, de beschrijving van eventueel aanwezige structuren en een complete inventaris van het archeologische materiaal. Om culturele, chronologische of esthetische redenen zijn enkele voorwerpen nauwkeuriger bestudeerd en getekend. Het gaat hier echter niet om een verregaande typologische studie die de doelstelling van de atlas zou overschrijden. Bovendien zijn deze voorwerpen het resultaat van een oppervlaktevondst en of zijn het losse vondsten, gedaan door particulieren op het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw (de neolithische vindplaats van Bosvoorde, Romeinse villa van Jette en het Slot van Sint-Lambrechts-Woluwe vormen hierop een uitzondering). Het gaat hier vaak om verzamelaars die slechts de «mooiste stukken» bewaarden en nadien overmaakten aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, het Koninklijk Instituut voor Natuurwetenschappen, Musée Curtius. Er zijn tenslotte ook nog de resultaten van enkele oudere opgravingen zoals de Romeinse villa van Anderlecht. Al bij al vormt dit een zeer kenmerkend geheel van de gewestelijke archeologie maar het blijft moeilijk te verwerken in een nauwkeurig typologisch kader.

Opgesteld volgens dezelfde methodologie als de Inventaris van Vlaanderen (de *Archaeologische Inventaris van Vlaanderen* uitgegeven door de Universiteit van Gent, PROVOOST 1982) of een

aantal van onze buurlanden zoals Groot-Brittannië (SHENNAN 1985) houdt deze inventaris rekening met alle overblijfselen van vóór de 17de eeuw. Dit is eveneens beschikbaar in de vorm van een geïnformatiseerd fichesysteem dat gemakkelijk een herziening toelaat. Alle informatie over het archeologisch materiaal vormen een bijlage van hoofdstuk IV.

2.3. De teksten

2.3.1. Een beschrijving van het fysische milieu

Tegenwoordig wordt de hegemonie van de Mens op de Natuur nog maar nauwelijks betwist. Het natuurlijke milieu waarin hij vroeger leefde en waarin hij nog leeft is op het geomorfologische vlak geëvolueerd. De Mens heeft er zich voortdurend naar geschikt. Sedert het Neolithicum en de ontdekking van de landbouw en veeteelt is hij in de loop der eeuwen een steeds grotere invloed gaan uitoefenen op het milieu en deze is in de loop der eeuwen steeds belangrijker geworden. De studie van dat natuurlijke milieu en de evolutie ervan is essentieel voor het begrip van de bewoning van het grondgebied van elke gemeente. De kaarten zijn hier de laatste weerspiegeling van. Dikwijls hebben de verstedelijking en de moderne infrastructuur het natuurlijke milieu in de stad verborgen. Anderzijds vertonen sommige lithische voorwerpen roestsporen die te wijten zijn aan landbouwwerktuigen en duiden op oppervlaktevondsten in landbouwzones, die thans residentiële of industriële gebieden zijn geworden. Daarom zijn de eerste twee hoofdstukken van elke samenvatting gewijd aan dit natuurlijke milieu en zijn evolutie, enerzijds in het geheel van het Brusselse Gewest en anderzijds in elke specifieke gemeente (respectievelijk hoofdstukken I en II).

2.3.2. Een historische samenvatting

Hoofdstuk III is gewijd aan enkele algemene historische gegevens vanaf de vroegste perioden tot heden. De historische samenvatting behandelt echter niet de volledige geschiedenis van de gemeente, maar geeft genoeg informatie die noodzakelijk is om de verschillende menselijke bewoningsvormen te beschrijven. De *Kaart van de archeologische en historische sites en vondsten* geeft deze bewoningsvormen weer.

2.3.3. Een toelichting op de «kaart van de archeologische en historische sites en vondsten»

Hoofdstuk IV geeft tenslotte, als toelichting op de kaart van de archeologische en historische sites en vondsten, een beschrijving van elke nauwkeurig localiseerbare site. Deze beschrijving zal in mindere of meerdere mate beknopt zijn, afhankelijk van het feit of de vondst wel of niet gepubliceerd is (het betreft in dit geval een originele historische en archeologische studie). In bijlage van dit hoofdstuk vindt men de complete inventaris van het archeologische materiaal ontkent op deze sites en de losse vondsten.

2.3.4. Aanbevelingen als besluit

Het dossier besluit tenslotte met een reeks aanbevelingen. Deze gaan vooral over de zones die in mindere of meerdere mate beschermd dienen te worden, evenals over de sectoren die in aanmerking komen voor geprogrammeerde archeologische opgravingen en een beredeneerd onderzoek toelaten.

3. Besluit

Om praktische redenen zijn de *Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel* per gemeente opgesteld. Het gaat hier echter vooral om een atlas van dit Gewest. De inwoners van Brussel zijn gedurende lange tijd binnen de stadsmuren gegroepeerd gebleven. Erbuiten waren slechts velden en dorpen, die maar zeer langzaam echte buitenwijken werden. Nauwelijks een eeuw geleden waren Sint-Jans-Molenbeek of Anderlecht, Sint-Gillis of Laken nog zeer kleine entiteiten. Behalve Brussel en haar omwallingen zou het onmogelijk geweest zijn om de andere gemeenten in termen van oude centra te bestuderen zoals in de *Atlas du sous-sol des centres urbains anciens* van Wallonië. Elke gemeente wordt dus in haar totaliteit behandeld, wat natuurlijk enkele praktische problemen met zich mee heeft gebracht, namelijk het aantal bouwvergunningdossiers die onderzocht dienden te worden.

De twee kaarten samen geven zowel de informatie i.v.m. de bescherming en een actieve preventie van het patrimonium als een planning van archeologisch onderzoek, dat het stadium van een eenvoudige noodopgraving zou moeten overschrijden.

Aangevuld met een geomorfologische, archeologische en historische studie laat dit werkinstrument toe om de verschillende soorten van ruimten te herkennen die van de gemeente maken wat ze vandaag is, nl.:

— de ruimten die wegens de omvang en de diepte van vernietiging onherroepelijk verloren zijn voor de archeologie;

— de ruimten die in mindere of meerdere mate nog archeologische mogelijkheden bieden indien de bouwwerken de natuurlijke bodem niet hebben aangetast;

— de ruimten waar belangrijke vondsten werden opgegraven, of waar eenvoudige localisaties of losse vondsten werden gedaan.

Dit alles maakt het mogelijk om een evaluatieschaal op te stellen van het dreigende gevaar voor vernietiging van het ondergrondse patrimonium in de ruimten die niet beschermd zijn als geklasseerd monument of landschap. Men onderscheidt:

— vernielde ruimten die geen toezicht vereisen;

— ruimten met een klein risico vermits ze gedeeltelijk bebouwd zijn en dus zo belangrijke ingrepen hebben ondergaan waarbij nooit enige vondst werd gedaan. Een bouwproject zou hier slechts onder eenvoudig toezicht moeten staan;

— ruimten met een middelmatig risico groeperen de sites waar archeologische vondsten werden gedaan. Een verbouwing van welke aard ook zou gecontroleerd moeten worden en een reddingsoperatie moet mogelijk zijn.

— de ruimten met een groot risico zijn de onbebouwde. Hun mogelijkheden zijn al dan niet bekend.

Naargelang de gevallen zou elke urbanistische druk uitgeschakeld moeten worden door een klasseringsprocedure ofwel zo snel mogelijk

voorafgegaan moeten worden door een archeologische en historische studie om zo alle vondsten tijdig te kunnen verwerken.

Naast een werkinstrument van beheer en evaluatie zijn de *Atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel* ook en zelfs vooral een hulpmiddel tot de bestudering van de streek in al haar aspecten.

4. Dankwoord

Onze dank gaat naar de Heer Fr. VAN NOTEN, Hoofdconservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis voor de aanzienlijke hulp bij de uitvoering van deze Atlas. De Atlas van de archeologische ondergrond van de gemeente Sint-Agatha-Berchem is er eveneens dank zij de hulp van de Heer C. MUHLINGHAUS, Schepen van Openbare Werken, die ons toegang heeft verleend tot de bouwvergunningsdossiers. Voor de verwerking ervan hebben de Heren E. CHRISTIAENS en D. COUSSENS, beiden architect-urbanist en Mevr. Cl. PATERNOST hun hulp geboden. De Heer Fr. VAN BELLINGEN, voorzitter van de Geschied- en Heemkundige Kring van het Graafschap Jette en omgeving heeft ons de documentatie van deze kring ter beschikking gesteld en zijn correspondent in Jette, de Heer R. VERBEKE, heeft ons begeleid tijdens het onderzoek op het door hem goed gekende terrein.

Onze dank gaat ook naar de Heren A. DIERKENS en M. de WAHA, beiden docent aan de Université Libre de Bruxelles, die het onderzoek hebben begeleid.

De twee kaarten zijn gemaakt door Mevr. C. ORTIGOSA en de tekeningen van de voorwerpen door Mevr. Y. BAELE. Hiervoor eveneens onze dank.

5. Bibliografie

M. BIDDLE, D. HUDSON et C. HEIGHWAY, *The future of London's past, a survey of the archaeological implications of planning and development in the nation's capital*, London, 1973.

P.P. BONENFANT, Archéologie et grands travaux, *Les Cahiers de l'Urbanisme*, 7, 1989, pp. 41-46.

G.P. BROGLIO (ed.), *Archaeologia urbana in Lombardia, valutazione dei depositi archeologici e inventario dei vincoli*, Modena, 1987.

R. BRULET, Archéologie et urbanisme, *Les Cahiers de l'Urbanisme*, 1, 1987, pp. 34-43.

R. BRULET, Les documents de planification archéologique en Wallonie, *Les Cahiers de l'Urbanisme*, 7, 1989, pp. 79-83.

R. BRULET et M.-J. GHENNE-DUBOIS, *Atlas du sous-sol des centres urbains anciens*, Bruxelles, depuis 1987 (déjà parus : Andenne, Bouillon, Chimay, Dinant, Gembloux, Namur, Rochefort, Theux, Thuin, et Walcourt).

E. CIAVARINI AZZI, *Inventaire des découvertes archéologiques préhistoriques dans la région bruxelloise: Auderghem, Etterbeek, Kraainem, Wezembeek-Oppem, Woluwe-Saint-Lambert, Woluwe-Saint-Pierre*, Université Libre de Bruxelles (onuitgegeven licentiaatsthesis), 1987-1988.

S. DEGRE, *Le patrimoine préhistorique de la commune de Watermael-Boitsfort*, Université Libre de Bruxelles (onuitgegeven licentiaatsthesis), 1989-1990.

P. DEMOLON, *Document d'évaluation du patrimoine archéologique urbain: Douai*, Tours, 1990.

M. DESITTERE, *Bibliographisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Brabant (vanaf de bronstijd tot aan de Noormannen)*, Brussel, 1963 (Oudheidkundige Repertoria, III).

M. de WAHA, L'archéologie bruxelloise: un chantier à organiser, *Nouvelles du Patrimoine*, 40, septembre 1991, pp. 7-11.

H. GALINIE, Prévision et gestion archéologique en milieu urbain, *Les Cahiers de l'Urbanisme*, 7, 1989, pp. 64-69.

H. GALINIE, B. RANDOIN, R. KEMP et M. HOLTZ, *Les archives du sol à Tours, survie et avenir de l'archéologie de la ville*, Tours, 1979.

M.-J. GHENNE-DUBOIS, Une expérience pilote: l'atlas du sous-sol archéologique des centres urbains anciens, *Documents d'Archéologie Régionale*, 2, 1987, pp. 7-9.

C. HEIGHWAY, *The erosion of history*, London, 1972.

R. HODEGES et R. HOBLEY (edd.), *The Rebirths of Towns in the West, AD 700-1050*. Based upon papers presented to the Fourth joint CBA/DUA International Conference on the Rebirth of Towns in the West AD 700-1050, London, 1986 (CBA Research Report, 68).

A.-M. KNAPEN-LESCRENIER, *Répertoire bibliographique des trouvailles archéologiques en Brabant. Les âges de la Pierre*, Brussel, 1960 (Oudheidkundige Repertoria, I).

A. LIENARD, Présentation des atlas du sous-sol archéologique des centres urbains anciens, *Documents d'Archéologie Régionale*, 2, 1987, pp. 5-6.

M.E. MARIEN, La région bruxelloise avant 700, *Cahiers Bruxellois*, II, 1957, fasc. 1, pp. 1-71.

M.E. MARIEN, Les découvertes archéologiques, dans J. STENGERS (dir.), *Bruxelles. Croissance d'une Capitale*, Antwerpen, 1979, pp. 19-27.

Ministère de la Culture et de la Communication. Direction du Patrimoine, Sous-Direction de l'archéologie. Centre national d'Archéologie Urbaine, *Guide pour l'élaboration des documents d'évaluation du patrimoine archéologique urbain*, Tours, 1991.

M.-L. PRICOLO, *Inventaire des découvertes préhistoriques dans la région bruxelloise: Bruxelles, Forest, Ixelles, Linkebeek, Saint-Gilles, Schaerbeek, Uccle*, Université Libre de Bruxelles (onuitgegeven licentiaatsthesis), 1987-1988.

A. PROVOOST, *Het Bodemarchief van Oost-Brabant*, Leuven, 1982.

H. SARFATIJ (ed.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 1990.

S. SHENNAN, Experiments in the collection and analysis of archaeological survey data: the East Hampshire Survey, Sheffield, 1985.

W.Z. VAN ES et al., *Het bodemarchief bedreigd: archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort, 1982.

I

Het Gewest Brussel

1. Inleiding

Het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest werd als instelling gecreëerd in juli 1988 krachtens artikel 108ter ingevoerd in de Grondwet in het kader van de grondwettelijke hervorming. De aardrijkskundige grenzen staan echter al ongeveer 25 jaar vast.

Deze grenzen komen inderdaad overeen met de 19 gemeenten die sedert de wet van 2 augustus 1963 een geheel vormden, dat «Brussel-Hoofdstad» werd genoemd. Deze wet legde het administratief taalgebruik vast door het opstellen van taalkundige regio's. Vanaf die datum tot juli 1988 kreeg dit geheel niet minder dan vijf verschillende benamingen in de wet en in de Grondwet: Brussel-Hoofdstad (wet van 2 augustus 1963), Tweektalige regio van Brussel-Hoofdstad (art.3bis van de vierde grondwetsherziening van december 1970), Brussels Gewest (art.107quater van dezelfde herziening), Brusselse agglomeratie (wet van 26 juli 1971) en Brussels Hoofdstedelijk Gewest (art.108ter). Paragraaf 1 van artikel 6 van de wet van 2 augustus 1963, verschenen in het *Belgisch Staatsblad* op 22 juli, legt de grenzen vast van het administratief arrondissement «Brussel-Hoofdstad». Dit bestaat uit 19 gemeenten: Anderlecht, Brussel, Elsene, Etterbeek, Evere, Ganshoren, Jette, Koekelberg, Oudergem, Schaarbeek, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Gillis, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Woluwe, Ukkel, Vorsten Watermaal-Bosvoorde. Voor elke gemeente zal een atlas opgesteld worden.

2. Oro-hydrografisch kader

2.1. Geologie

De Brusselse regio strekt zich uit tot aan het raakpunt van de Nooroeuropese vlakten en de door soms diepe valleien ingesneden laagplateaus. De totaliteit van het te bespreken grondgebied bestaat uit tertiaire sedimenten behalve dan de bodems aan de oppervlakte en het moderne kwartaire alluvium dat zich ontwikkeld heeft op de hellingen en in de valleibodems van de Zenne en haar zijrivieren. De tertiaire terreinen volgen elkaar op in subhorizontale lagen op een geplooid

Cambriaanse sokkel, het Anticlinaal van Brabant, dat op geen enkele plek aan de oppervlakte komt. Het wordt inderdaad bedekt, hetzij door het tertiair in het zuidelijke gedeelte van de streek, hetzij door secundair Krijt, op zijn beurt bedekt door het tertiair in het noordelijke gedeelte.

Het Eoceen en zijn tertiaire zanden vormt dus de overheersende geologische periode in de streek en beslaat ook de grootste oppervlakte. De lagen van het Iepresiaan (kwartzanden en klei, glauconifeer zand in Anderlecht, Koekelberg en Jette) en het Paniseliaan (klei en zand in Sint-Agatha-Berchem) zijn vnl. aanwezig op de linkeroever van de Zenne terwijl de rechteroever vooral gekenmerkt wordt door het bekende Brusseliaan. Deze zand en kwarts-zandsteen afgewisseld met zand en kalk-zandsteen komen voor op het grondgebied van de gemeenten van de oostelijke helft van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest (Ukkel, Vorst, Brussel, Sint-Gillis, Etterbeek, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Joost, Schaarbeek, Evere). De grens tussen het Paniseliaan en het Brusseliaan komt overeen met een abrupte NNO-ZZW georiënteerde rechte lijn over een afstand van meer dan 45 km waar de Zenne vloeit. De rest van het aan de oppervlakte komend tertiair betreft vooral de rechteroeverhelling van de Zenne en bestaat uit Lakens zand en zandsteen, fijn zand en Lediaanse zandsteen en uit een zeer kleiachtig Asschiaans zand.

Het Oligoceen is vertegenwoordigd door enkele Tongeriaanse zand- en kleidepots (Ukkel), terwijl de aanwezigheid van het Pliocene bevestigd wordt in het zelden aan de oppervlakte komend Diestiaans zand op de toppen van de plateaus in het oosten, in Sint-Lambrechts-Woluwe en in het westen, in Jette.

2.2. Hydrografie

Het regionale hydrografisch net wordt volledig bepaald door het bekken van de Zenne, haar zijrivieren (Maalbeek, Linkebeek, Woluwe, Molenbeek) en bijrivieren (Kattepoel, Geleytsbeek,...) die twee derden van het te bestuderen grondgebied bevoeien. Eén van de belangrijkste kenmerken van dit net bestaat uit de

ingraving van de Zenne en de abrupte grens tussen de Brusseliaanse en Paniseliaanse etages.

De Zenne komt boven de grond in Naast bij Zinnik en vloeit samen met de Sennette en de Brainette alvorens in Brussel te komen. Vervolgens vloeit ze door Drogenbos, Vorst, Anderlecht, Sint-Gillis en Brussel om na een bochtrijke loop van meer dan 100 km in de Dijle uit te monden, stroomafwaarts vanaf Mechelen. Het is een kleine traagstromende rivier en ze evolueert tot een buitengewoon brede vallei. De Zenne wordt ook gekenmerkt door even plotse als sterke zwellingen. Dit zowel wegens haar meer ingegraven vallei als de slechte afvloeiing van haar alluviale vlakte. Deze situatie wordt verergerd door de abrupte, door erosie afgesneden, hellingen van de valleien van de zijrivieren die bij zware regens veel sneller afvloeien en de rivieren op een abnormale wijze doen zwellen. Deze ongeregelde debiet werden eertijds opgevangen door natuurlijke of kunstmatige vijverketens (Maalbeekvallei).

2.3. Orografie

Het gebied van de Brusselse regio ligt op de abrupte scheidingslijn tussen het Brusseliaan en het Paniseliaan dat de grens vormt tussen het landschap van het Brabantse plateau en de Vlaamse lage heuvels.

Een oostwest doorsnede van de Zennevallei van 1600 m tot 1800 m breedte, toont hoe sterk de asymmetrie van haar oevers is: de linkeroever heeft een zachte helling van ongeveer 2% terwijl de rechteroever veel steiler is en een helling heeft van meer dan 7%. Deze asymmetrie is zowel te verklaren door de reeds vermelde verschillen in de geologische ondergrond als door periglaciaire verschijnselen. De valleibodem bevindt zich op 17 m hoogte terwijl het oostelijk plateau, in het Zoniënwood, op meer dan 130 m hoogte ligt. Het westelijk plateau overschrijdt echter nauwelijks 85 m. Aan weerskanten van deze ingegraven vallei liggen heuvels met een minder verstoord reliëf, maar ze zijn soms diep ingesneden door zijrivieren van de Zenne zoals de Maalbeek, waarvan de vallei een gelijkaardig profiel vertoont.

2.4. Pedologie

De streek heeft zich ontwikkeld op bodems die voor meer dan 80% uit eolisch leem bestaan, dat gedurende de kwartaire ijstijden werd afgezet. Het zijn Aba leembodems met meestal een

texturaal B horizon, plaatselijk geassocieerd met zand- of zandleembodems.

Het Zoniënwood beslaat een groot deel van het zuidwesten van de Brusselse regio en wordt gekenmerkt door een bruine uitgeloopte bodem met texturaal B horizon (Abc en ADc leembodems).

3. Besluit

De eerste menselijke nederzettingen, waarschijnlijk Mousteriaan jachtkampen, 70.000 - 35.000 jaar geleden, hadden te maken met een relatief moeilijk fysisch milieu. Men zal moeten wachten op de eerste sedentaire neolithische inplantingen om een menselijke invloed op dit milieu te kunnen vaststellen.

In het begin van de Middeleeuwen concentreert de bewoning zich in de buitengewoon brede en moerassige alluviale vallei van een kleine, trage rivier. Haar zwak debiet kon echter plots sterk aanzwellen. De brutale hoogteverschillen (aangeduid door toponiemen zoals «Warmoesberg») vormden eveneens problemen voor de uitbreiding van de bewoning. Ze kenmerken de hellingen van de Zennevallei die overigens omringd worden door laagplateaus van middelmatige hoogte maar diep zijn ingesneden door de rivieren. Enkele woonkernen zoals Laken, Vorst of Ukkel verwijderden zich van de valleibodem om zich te ontwikkelen op de hellingen, die beschut zijn tegen de overstromingen.

Elke belangrijke menselijke ontwikkeling gaat gepaard met een minstens even belangrijke ingreep op de omgeving waarin de mens zich gaat vestigen. Het Brusselse gebied ontsnapt niet aan deze regel. Deze zo moeilijke omgeving blijkt vele mogelijkheden te bieden. Zo werd intensief gebruik gemaakt van de drijfkracht van de zijrivieren van de Zenne. Er moeten dan ook talrijke graan-, olie-, of poedermolens geweest zijn wat trouwens bevestigd wordt door oude kaarten en de toponymie. Zo droegen verschillende beken de naam Molenbeek (tenminste drie aan de linkeroever), Maalbeek of Meulebeek.

De ontginning van de ondergrondse rijkdommen bezit veel facetten die in detail zullen worden beschreven voor elke gemeente in de respectievelijke atlanten. De beste bodems van de streek zijn de leembodems. We vinden ze terug op de plateaus en de hellingen. Ze zijn geschikt voor intensieve teelten zoals graan- of

groenteteelten. Ondanks de overstromingen waren er lange tijd weilanden op de valleibodems die geschikt waren.

Het Lediaan werd vanaf de Middeleeuwen tot in de 18de eeuw intensief ontgonnen, zowel aan de oppervlakte als in ondergrondse galerijen (plateau van Solbosch). De ontgonnen breukstenen hebben onder andere gediend voor de bouw van de Sint-Michielskathedraal en de Abdij van Terkameren. Het Brusseliaan met zijn kalkachtig zand en breukstenen of kiezelhoudend zand en zandsteen werd vroeger gezocht voor de kalksteen die verwerkt werd in talrijke ovens. Gedurende de 20ste eeuw werd vooral het zand ontgonnen.

Er zijn nog talrijke sporen van deze zandgroeven te vinden in het reliëf maar vooral in de toponymie: Zavelplein, Zandstraat, Zavelenberg in Sint-Agatha-Berchem. De roodbruine Brusseliaanse ijzerzandsteen werd ontgonnen in Ukkel, Anderlecht of in het Zoniënwood. De Brusseliaanse kalk in de vorm van grote kalkblokken of kalkachtige zandsteen werd ontgonnen in Ukkel en Sint-Lambrechts-Woluwe.

Deze ontginningen zijn in het algemeen nog goed zichtbaar op de bodemkaart waar ze als ophogingen voorkomen; ze hebben de oorspronkelijke topografie aanzienlijk verstoord.

4. Bibliografie

P.P. BONENFANT, Le pays et les hommes, relations premières, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4° n° 16), pp. 20-35.

C. CAMERMAN, Le sous-sol de Bruxelles et ses anciennes carrières souterraines, *Annales des Travaux publics de Belgique*, CVIII, 1955, 2, pp. 5-26; 1955, 3, pp. 51-64.

C. CAMERMAN, Encore les anciennes carrières souterraines de Bruxelles - Comparaison avec les anciennes carrières de Paris, *Annales des Travaux publics de Belgique*, 1957, 4, pp. 63-70.

Bodemkaart van België, 1/20.000, bladen 87E, 88W, 88E, 101E, 102W, 102E, Gent, Centrum voor Bodem-Kaarten, 1951-1959.

Carte géologique de la Belgique, 1/40.000, feuilles 87, 88, 101 et 102, Brussel, 1893-1894.

E. CIAVARINI AZZI, *Inventaire des découvertes archéologiques préhistoriques dans la région bruxelloise: Auderghem, Etterbeek, Kraainem, Wezembeek-Oppem, Woluwe-Saint-Lambert, Woluwe-Saint-Pierre*, Université Libre de Bruxelles (onuitgegeven licentiaatsthesis), 1987-1988, pp. 109-118.

F. CORIN, Données nouvelles sur le sous-sol primaire de la ville de Bruxelles, *Bulletin de la Société belge de Géologie, de Paléontologie et d'Hydrologie*, XLIV, 1934, pp. 302-308.

L. DANCKAERT, Le cadre géographique, in J. STENGERS, *Bruxelles. Croissance d'une Capitale*, Antwerpen, 1979, pp. 13-18.

P. GOUROU, L'Agglomération bruxelloise. Eléments d'une géographie urbaine, *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, LXXXII, 1958, pp. 3-83.

P. HAESAERTS, Aspects de l'évolution du paysage et de l'environnement en Belgique au Quaternaire, in D. CAHEN et P. HAESAERTS, *Peuples chasseurs de la Belgique*

préhistorique dans leur cadre naturel, Brussel, 1984, pp. 29-40.

A. HEGENSCHIEDT, Le Site de l'Agglomération et de la Banlieue Bruxelloise, *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, LIII, 1929, pp. 77-100.

A. HOTYAT-MAYNE, Contribution à la géomorphologie de l'abrupt, limite occidentale du Bruxellien s.s., *Bulletin de la Société royale belge de Géographie*, LXXXIII, 1959, pp. 187-249.

E. JUVIGNE, La stratigraphie du Quaternaire en Belgique. Etat des connaissances, *Annales de la Société géologique de Belgique*, 97, 1974, pp. 39-57.

M. LERICHE, *Elément de géologie*, Brussel, 1947.

A. LOMBARD, *Géologie de la Belgique*, Brussel, 1957.

M.-L. PRICOLO, *Inventaire des découvertes préhistoriques dans la région bruxelloise: Bruxelles, Forest, Ixelles, Linkebeek, Saint-Gilles, Schaerbeek, Uccle*, Université Libre de Bruxelles (onuitgegeven licentiaatsthesis), 1987-1988, pp. 170-183.

PRODOMÉ d'une description géologique de la Belgique (1954). Société Géologique de Belgique.

A. RUTOT et E. VAN DEN BROECK, Le sol de Bruxelles à travers les âges géologiques, in L. HYMANS, *Bruxelles à travers les âges*, Brussel, I, pp. 13-39.

J. STENGERS, Introduction: la Région de Bruxelles, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4° n° 16), pp. 12-17.

R. TAVERNIER, Les formations quaternaires de la Belgique en rapport avec l'évolution morphologique, *Bulletin de la Société belge de Géologie*, LVII, 1948, pp. 606-641.

J. VEREERSTRAETEN, Géologie de l'Agglomération de Bruxelles. Atlas permanent de l'Agglomération de Bruxelles. Fascicule n° 4, *L'Ecole et la Ville*, n° 7, décembre 1976, pp. 11-18.

II

Het aardrijkskundige kader van de gemeente Sint-Agatha-Berchem

1. Inleiding

De gemeente Sint-Agatha-Berchem ligt ten noordwesten van Brussel en is omringd door de gemeenten Zellik en Ganshoren in het noorden, Koekelberg en Sint-Jans-Molenbeek in het oosten, Dilbeek en Groot-Bijgaarden in het westen. Ze maakt deel uit van het administratief en gerechtelijk arrondissement van Brussel en is afhankelijk van het Vrederecht van Anderlecht.

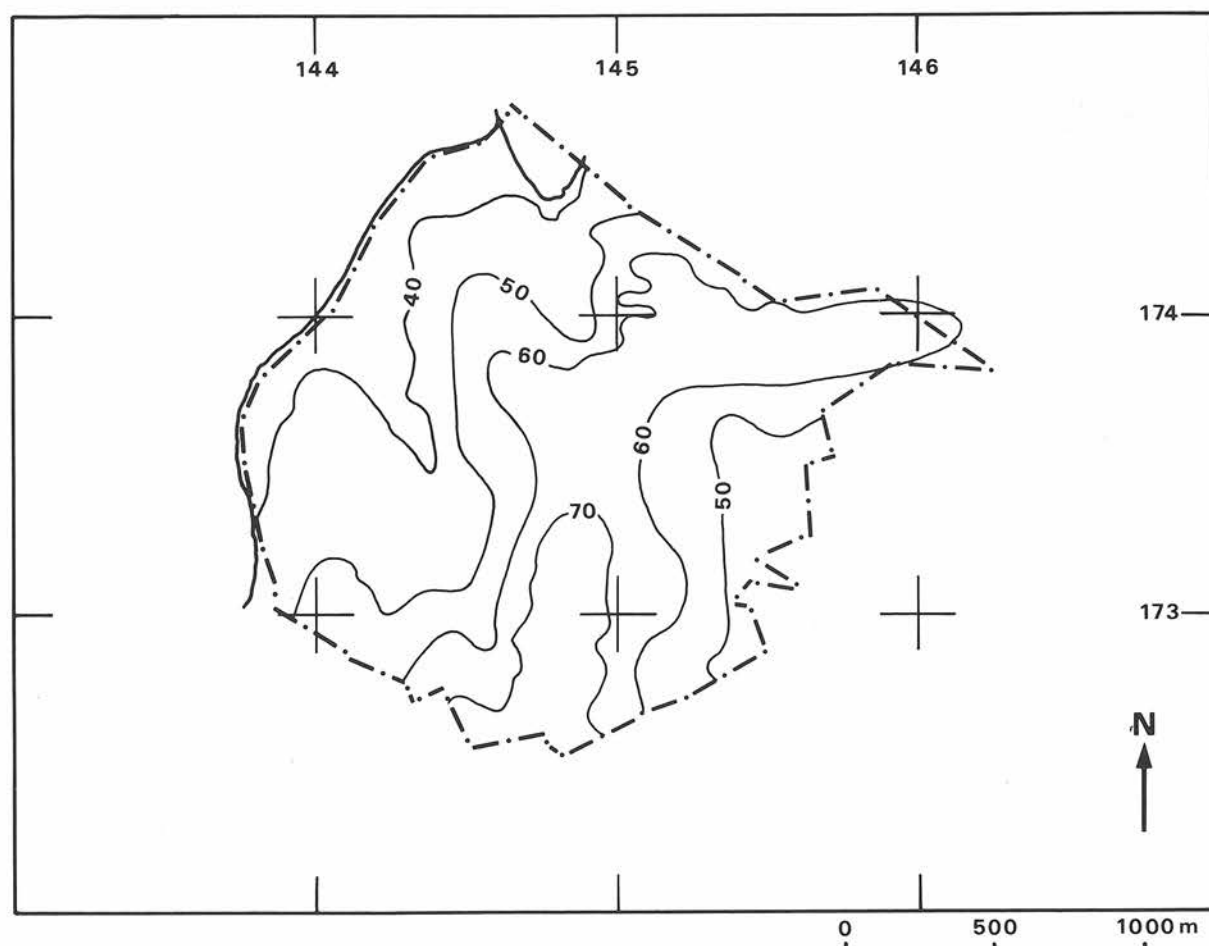
Sint-Agatha-Berchem vormt de overgang tussen de residentiële gemeenten van de Brusselse agglomeratie, zoals Koekelberg en Molenbeek, en het noordwesten van Vlaams-Brabant, een

streek die vandaag nog grotendeels agrarisch is. Met een totale oppervlakte van 295 ha is Sint-Agatha-Berchem één van de kleinste gemeenten van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest.

2. Oro-hydrografisch kader

2.1. Geologie

De geologische ondergrond van Sint-Agatha-Berchem bestaat voornamelijk uit een geheel van subhorizontale alternerende zand- en kleilagen uit het tertiaire Eoceen. Niet erg diep gelegen op de steile hellingen en op de heuveltoppen, heeft dit geheel het reliëf sterk beïnvloed.

1. Sint-Agatha-Berchem naar de kaart van het N.G.I. (schaal 1:25.000, blad 31/1-2 Asse-Anderlecht).

De tertiaire onderbouw bestaat voornamelijk uit Wemmeliaan (fijn zand) op de hoogten tussen 35 en 45 m; Lediaan (fijn zand en zandsteen) tussen 45 en 55 m; Paniseliaan (klei en zand) tussen 55 en 60 m; Iepresiaan (kwartszand en klei) overal tussen 60 en 75 m.

Het geheel werd tijdens het Kwartair versneden door erosie en tijdens de laatste IJstijd bedekt met eolisch leem (loëss) dat vermengd werd met tertiair zand.

2.2. Hydrografie

Het hydrografische net van Sint-Agatha-Berchem kan eenvoudig genoemd worden vermits het tot het Zennebekken behoort. Het grondgebied van de gemeente wordt nl. doorstroomd door drie beken. Ze hebben elk een apart bekken en monden uit in de Zenne : de Molenbeek, de Paruck en het spaarbekken van Brussel.

2.2.1. Het bekken van de Molenbeek

De Molenbeek is de enige beek die werd opgenomen in de *Atlas des Cours d'eau*. Ze ontspringt in Dilbeek en stroomt naar de Zenne via Groot-Bijgaarden, Zellik, Sint-Agatha-Berchem, Ganshoren, Jette en Brussel. In Sint-Agatha-Berchem stroomt ze langs de westelijke grens met Dilbeek en Groot-Bijgaarden.

Met haar 2.470 ha is het bekken van de Molenbeek het meest uitgestrekte van de gemeente; het wordt dan ook doorstroomd door vele kleine beekjes die niet in de *Atlas des Cours d'eau* werden opgenomen, namelijk de beek van *Hunderenveld* of die in de wijk gevormd door de Broekstraat, de Bloemistenstraat en de Maricollendreef. Het zijn deze beekjes die zorgen voor de afwatering van het bekken als dusdanig.

2.2.2. Het bekken van de Paruck

De Paruck ontspringt op de grens tussen Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Agatha-Berchem en Koekelberg. Het bekken heeft een oppervlakte van 175 ha en wordt in het noorden begrensd door het park van Koekelberg, in het westen door het bekken van de Molenbeek, in het zuiden door de Gentessteenweg en in het oosten door de spoorweg.

2.2.3. Het spaarbekken van Brussel

Dit spaarbekken met het vervuilde rioolwater stroomt door de gemeenten van Sint-Jans-Molenbeek, Dilbeek en Anderlecht om vervolgens

in de Zenne te vloeien. Het bekken wordt in het noorden begrensd door de Preserstraat, de Comhairestraat, de Verséstraat, de Meersmanstraat en de Guidostraat, in het oosten en in het zuiden door Sint-Jans-Molenbeek en in het westen door de Kasterlindenstraat, de Groendreef en de Zavelenberg.

2.3. Orografie

De gemeente ligt in het Belgisch laagplateau. Haar reliëf wordt volledig bepaald door de hydrografie: er bevinden zich drie valleien met telkens een hydrografisch bekken. Deze zijn noordzuid georiënteerd voor de Molenbeek, west-oost voor die van de Paruck en het spaarbekken van Brussel.

De waterscheidingslijn van deze drie bekkens wordt gevormd door een noordzuid-kam waarvan de top op de hoogtelijn van 68m ligt, in de richting van de Kasterlindenstraat en de oude gemeentekern. Het reliëf van deze kam daalt zachtjes naar het noorden tot op de hoogtelijn van 30m en naar het westen tot 35 m.

2.4. Pedologie

De bodems van Sint-Agatha-Berchem hebben zich ontwikkeld op recent kwartair colluvium en alluvium - dit zijn pleistocene materialen die bestaan uit homogeen, eolisch leem of relatief heterogeen leem (zanderig) - en op eocene tertiaire afzettingen.

2.4.1. Op de plateaus en de hellingen

De bewaarde bodems op de waterscheidingslijn en op de hellingen van de drie valleien bestaan uit relatief diepe leemgronden met een textuur B horizon. Ze groeperen (bruine) uitgeloopte bodems (type Aba), eventueel sterk afgesneden (type AbB).

2.4.2. In de valleien en in de depressies

De bodems bestaan hier uit een recente colluvium- of alluviumlaag (zandleem) die op sommige plaatsen hetzij op leem met begraven texturaal B horizon rust, hetzij op een substraat bestaande uit alluviale klei. Op het grondgebied van Sint-Agatha-Berchem zijn deze types terug te vinden in het *Wilderbos*, langs het nieuwe kerkhof (type Abp, goed gedraineerde bodem op leemmateriaal) en in de richting van het *Hoogveld* (Acp-type gekenmerkt door een minder geschikte afwateringsbodem, zwak gleyige gronden op leem).

3. Besluit

De leembodems op de plateaus en hellingen vormen de beste bodems van deze streek. Ze zijn geschikt voor de meest veeleisende teelten. Daarom staat het dorp van Sint-Agatha-Berchem al in de 15de eeuw bekend als een zeer belangrijk graancentrum. De tuinbouw en groententeelten worden al vermeld in de 18de eeuw en hebben zich voornamelijk ontwikkeld op de zuidwestflanken (zonnekant en bevoeiing) van de drie bekkens (Kasterlindenstraat, Soldatenstraat, Openveld en Hogenbos alsook de *Zavelenberg*).

De valleibodems van de gemeente zijn grotendeels op minder geschikte afwateringsmaterialen gevormd en zijn vooral geschikt als weidegrond. Men vindt ze in de weilanden in de vallei van de Molenbeek (Kattenstraat en *Zavelenberg*) en in de thalweg van de Maricollendreef.

De winning van bouwstenen is bevestigd sinds het einde van de 14de eeuw. De belangrijkste overblijfselen van deze activiteit zijn nog zichtbaar op de *Zavelenberg* waar Lediaanse zandsteen werd ontgonnen.

4. Bibliografie

Bodemkaart van België op schaal 1/20.000 Anderlecht 87E, Brussel, Militair Cartografisch Instituut, 1957.

Topografische kaart van België op schaal 1/25.000, blad Asse-Anderlecht 31/1-2, Brussel, National Geografisch Instituut, 1958-1981.

G. DESPY et A. DESPY-MEYER, Berchem-Sainte-Agathe, *Communes de Belgique. Dictionnaire d'histoire et de géographie administrative. Wallonie-Bruxelles*, 2, Brussel, 1980, pp. 1675-1676.

A. LOUIS, *Carte des sols de Belgique. Texte explicatif de la planchette d'Anderlecht 87E*, s.l., 1957, pp. 68-72.

Urbanisme de la commune de Berchem-Sainte-Agathe. Etude du survey administratif et technique durant la période du 1/1/1954 au 14/4/1956, Sint-Agatha-Berchem, 1956, pp. 26-31, 65-101 et 118-123.

III

Historische samenvatting

1. Sint-Agatha-Berchem vóór de 12de eeuw

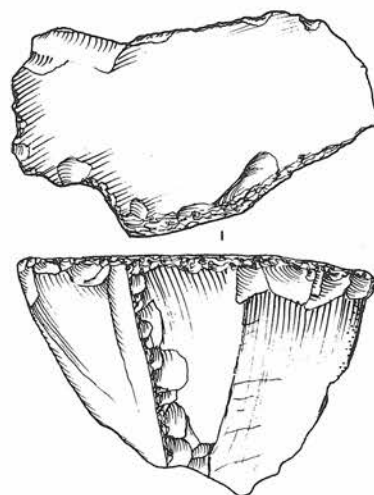
Het is niet eenvoudig om een duidelijk zicht te krijgen op de bewoning van Sint-Agatha-Berchem vóór de 12de eeuw. De archeologie kan ons wat dit betreft weinig vooruithelpen vermits er maar drie vuurstenen werktuigen zijn ontdekt op heel het te beschouwen grondgebied. Dit tekort aan dokumentatie kan verschillende oorzaken hebben zoals het ontbreken van onderzoek op het terrein en het gebrek aan controle van de grondwerken tijdens de intensieve verstedelijking van de gemeente.

1.1. De prehistorie

1.1.1. Het Mesolithicum

Het oudste voorwerp dat in Sint-Agatha-Berchem gevonden is, lijkt een kleine nucleus te zijn met klingen in grijze vuursteen, die dateert uit het Mesolithicum. Het Mesolithicum vangt aan met de laatste koude schommeling (late Dryas, rond 8000 voor onze tijdrekening). Deze cultuur volgt het laat-Paleolithicum op en zal drie- tot vierduizend jaar duren. Tijdens deze periode zal de verzachting van het klimaat grondige veranderingen teweegbrengen zowel op het gebied van flora als van fauna. De beboste steppen van de IJstijd maken plaats voor een steeds groter wordend bos, wat de aanwezigheid van het rendier zal begunstigen. Deze mildere omgeving laat de komst toe van nieuwe diersoorten zoals het hert en het everzwijn. De veranderingen van biotoop hebben de levenswijze van de bewoners in onze streken sterk beïnvloed. Ze waren genoodzaakt zich aan deze veranderingen aan te passen. Er wordt steeds meer gebruik gemaakt van pijl en boog voor de jacht die vooral gebeurt in bossen en niet meer in de grote open ruimten zoals tijdens het Paleolithicum toen de kuddes zich relatief langzaam verplaatsten. Om deze redenen zijn de meest typische Mesolithische artefacten vooral kleine, fijn geretoucheerde stukjes vuursteen die gebruikt werden als pijlpunt (maar ook kleine schrabbers, stekers, klingen,...). Deze microlieten verkrijgt men van nucleï zoals deze van Berchem.

Het Mesolithicum is slecht gekend in Midden-België en zeker in het Brusselse. Met uitzondering

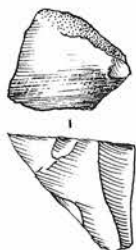

2. Nucleus met klingen (Mesolithicum, zonder precieze herkomst). Schaal 1/1.

van de site van het Nekkersgat in Ukkel, zijn de werktuigen van dit tijdperk doorgaans vermengd met de overblijfselen van een meer recente, in Brussel sterk aanwezige cultuur, namelijk het Neolithicum en meer bepaald het midden-Neolithicum of de Michelsbergcultuur. De herkomst van de nucleus van Sint-Agatha-Berchem is jammer genoeg onbekend maar toch duidt deze op een Mesolithische aanwezigheid op het grondgebied van de gemeente.

1.1.2. Het Neolithicum

Twee vuurstenen werktuigen verwijzen naar een Neolithische aanwezigheid (5.500-2000 jaar vóór onze tijdrekening) in Sint-Agatha-Berchem. Het gaat hier om een afslag van een gepolijste bijl, (waarschijnlijk tegelijkertijd gevonden met de Mesolithische nucleus), en een geretoucheerde kling. Dit laatste is het enige stuk waarvan de herkomst vastgesteld kon worden: het werd opgeraapt op het *Hunderenveld* tijdens de grondwerken voor de bouw van een sportcomplex. Door het ontbreken van elke archeologische context blijft de chronologie van deze twee stukken uiterst onnauwkeurig: ze kunnen tot het midden-Neolithicum behoren of zelfs al tot de Bronstijd.

3. Afslag van een gepolijste bijl in lichtgrijze vuursteen (Neolithicum, zonder precieze herkomst). Schaal 1/1.

1.2. De Romeinse periode

Tot op vandaag bezitten we geen enkele archeologische informatie over een bewoning in de gemeente tijdens de Eerste en Tweede IJzertijd (Hallstatt en La Tène).

De Romeinse periode blijkt even duister ondanks een aanzienlijke bewoning in de naburige gemeenten. Sint-Agatha-Berchem ligt, zoals de hele streek, weg van de grote Romeinse steenwegen. De weg Bavai-Asse ligt op méér dan twintig kilometer ten westen, terwijl ten noorden een secundaire weg loopt die het Romeinse dorpje Elewijt met Asse verbindt. Deze weg wordt ontdudd door een andere secundaire weg die vandaag nog de naam *Romeinse steenweg* of *Schapenweg* draagt. De weg komt overeen met de grenzen tussen de gemeenten van Strombeek-Laken, Wemmel-Jette en Relegem-Zellik. Sommige auteurs vermelden, weliswaar zonder enig bewijsmateriaal, een weg die Zellik met Sint-Jans-Molenbeek of een andere die Leuven met Asse zou hebben verbonden. Van Dessel vermeldt trouwens de vondst van Romeinse munten langs deze weg in Berchem. Het is onmogelijk gebleken om de gegrondheid van deze bewering te bevestigen.

De streek ten noordwesten van Brussel heeft gedurende het Romeinse tijdperk een dichte bevolking gekend. Deze was vnl. geconcentreerd op de westelijke oever van de Zenne en op de zuidelijk georiënteerde hellingen van de Molenbeek- en de Maalbeekvalleien. De dichtst bij Sint-Agatha-Berchem liggende Romeinse landbouwnederzettingen zijn die van Jette (*Laarbeekbos*), Wemmel (*Onder Kerkofsveld*) en

Anderlecht (*Sint Annavelde*). In deze context, en rekening houdend met het belang van de bewoningsdichtheid in de streek, is het dus niet onmogelijk dat er een nederzetting van dit type in de gemeente geweest zou zijn. Bovendien zijn sommige bodems geschikt voor een intensieve landbouw.

Er moet op gewezen worden dat het buurtschap *Den Romeinen graf* op de *Zavelenberg* geenszins overeenstemt met een tumulus, in tegenstelling tot wat beweerd wordt sinds Alphonse Wauters. De ontginning van Lediaanse zandsteen heeft de topografie van dit oord gewijzigd door microreliëfs te scheppen die aan een Romeins graf doen denken. Dit is dus niet het geval.

2. Sint-Agatha-Berchem tijdens de middeleeuwse en postmiddeleeuwse periode

2.0. Ter inleiding

De huidige gemeentelijke grenzen, vooral in het Brusselse, zijn het resultaat van een lange gevarieerde evolutie, die soms pas in de 19de eeuw voltooid was. Het gemeentelijke administratieve kader waarin deze studie past, komt dus niet helemaal overeen met de verschillende veranderingen die de entiteit van Berchem gekend heeft vanaf haar ontstaan tot het einde van de 16de eeuw.

Tijdens de Middeleeuwen en deels tot de 18de eeuw strekte Sint-Agatha-Berchem zich uit tot aan de Termondestraat op een deel van de huidige gemeente Ganshoren. Sint-Agatha-Berchem was oorspronkelijk ook ingeplant op de linkeroever van de Molenbeek in de huidige gemeenten Dilbeek, Groot-Bijgaarden en Zellik. De hoogten van *Kasterlinden* schijnen echter altijd een grens gevormd te hebben. De grenzen in het oosten, met Sint-Jans-Molenbeek, zijn altijd onnauwkeurig geweest. Daarvan getuigt nog de huidige verstrengeling van de twee gemeenten. In 1841 werd heel het grondgebied dat «Koekelberg» genoemd werd in sectie C van in het *Plan parcellaire de la commune de Berchem-Sainte-Agathe avec les mutations jusqu'en 1837*, gepubliceerd door Ph. VANDERMAELEN, losgemaakt van de rest van de gemeente om een nieuwe gemeente Koekelberg te vormen. Sint-Agatha-Berchem was vroeger dus veel uitgebreider dan vandaag. De losgemaakte gebieden zullen in de Atlassen van de desbetreffende gemeenten, Ganshoren, Koekelberg en Sint-Jans-Molenbeek bestudeerd worden.

4. De kerk, de pastorie en de Sint-Kruiskapel in 1707. Detail van de atlas van het grondbezit van het Sint-Jan-Hospitaal te Brussel (Archief van het O.C.M.W., Brussel, © A.C.L. Brussel).

2.1. De parochie

2.1.1. Een kapel in de 12de eeuw

In 1132 vernieuwt Lietaart, bisschop van Kamerijk, zijn goedkeuring aan de Norbertijnse abdij die zich even tevoren had gevestigd in zijn diocese in Grimbergen. Hij bevestigt ook het bezit van bepaalde goederen waaronder : *altare videlicet de Wamblinis cum appendiciis suis Berchehem, Radelingen et Ramesdunc*, d.w.z. de kerk van Wommel en haar bijgebouwen in Berchem, Relegem en Ramsdonk. Het is de oudste vermelding van Berchem en van de kerk, die afhangt van de Wommelse moeder-parochie .

Men kan dus het bestaan veronderstellen van een oorspronkelijke, Karolingische parochie in Wommel ten westen van de Zennevallei meer bepaald in de hoge valleien van twee bijrivieren. Dit gebied omvat Wommel, Berchem en Relegem, die ook uitdrukkelijk vermeld worden, de parochie van Jette-Ganshoren, die zich in het midden

bevindt, evenals een deel van Zellik en van Groot-Bijgaarden. Berchem zou zich ten zuiden van dit geheel bevinden, op de grens met de parochie van Anderlecht, waarvan Dilbeek het noordelijke gedeelte vormt. Ten oosten van Berchem strekt zich de parochie van Molenbeek/Brussel uit en ten westen het, van Asse afhankelijke, geheel. De hypothese is verleidelijk maar het ontbreken van elke bron van voor de 11de eeuw laat ons niet toe daaromtrent zekerheid te bekomen.

Met een oppervlakte van om en bij de 400 ha lijkt Berchem duidelijk te zijn ontstaan als een gehucht in de 10de of 11de eeuw. In deze periode kan een belangrijke demografische druk en het hernemen van landbouwondernemingen vastgesteld worden. Dit gehucht werd op het einde van de 11de eeuw of het begin van de daaropvolgende eeuw voorzien van een kapel, afhankelijk van de oorspronkelijke parochiekerk. Tenslotte komt de jonge abdij van Grimbergen, die behoort tot de Norbertijnse orde, in het bezit van de kerk van Wommel en zo ook van de kapel van Berchem met in principe de

functies van collator en decimator. Dit stemt volledig overeen met het programma van de Norbertijnen die in hun regel de *cura animarum* voorschreven d.w.z. de pastorale activiteit. Dit alles gebeurde in de eerste helft van de 12de eeuw toen de lekenheren de kerken aan de abdijen teruggaven volgens de Norbertijnse beweging.

2.1.2. De tienden

Het bezit van de abdij van Grimbergen zal verschillende keren bevestigd worden en steeds in dezelfde termen: op 1 mei 1147 door paus Eugenius III, in 1155 door bisschop Nicolaas II van Kamerijk, in 1179 door paus Alexander III en tothet in 1246 door paus Innocentius IV verleende «Privilegium Magnus» dat zegt: *de Redelegem et Berchem capellas cum decimis et omnibus pertinentiis suis*.

De totaliteit van de tienden schijnt dus wel toe te komen aan de abdij van Grimbergen. Nochtans is in de moderne periode nog slechts één derde van de tienden aan de abdij voorbehouden die ze trouwens weer aan de pastoor van Berchem afstaat als persoonlijke inkomsten. De overige twee derden waren voor de abdij van Dielegem bestemd. In de onvolledige archieven van de abdij van Dielegem in Jette zijn noch de

schenkingsakte van dit tiende, noch een middeleeuwse vermelding van de opbrengst ervan bewaard gebleven.

De verwerving van twee derden van het tiende door de abdij van Dielegem kan niet vóór de 17de eeuw gedateerd worden. Het privilege van Innocentius IV aan Grimbergen suggereert een *terminus post quem* in 1246 en vermeldt geen splitsing van het tiende. Een fragment van een census van dezelfde abdij op het eind van de 13de eeuw geeft ons misschien een *terminus ante quem*. Berchem wordt er inderdaad vermeld als de *capella que non solvet*, wat betekent dat de abdij niet kon rekenen op de inkomsten van de kapel van Berchem. Want de verdeling 1/3 - 2/3 is niet toevallig, ze komt overeen met het deel dat aan de pastoor toekomt (1/3) en het deel dat voorbehouden is aan de collator van de pastorie (2/3).

Een verdeling van de kerk van Berchem zou dus kunnen gebeurd zijn tussen enerzijds de abdij van Dielegem, die een rechtstreekse buur is via haar zijtak van Ganshoren en die de belangrijkste inkomsten krijgt en anderzijds de abdij van Grimbergen, die de collatie en het onderhoud van de pastorie behoudt. De tweede term van de uitwisseling is echter onbekend.

5. Zicht op de voormalige parochiale site in het begin van de 20ste eeuw, vóór de restauratie van de kerk en de afbraak van de pastorie (postkaart, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

Voor deze hypothese is er een ideale periode, nl. het decennium dat volgt op de enige middeleeuwse vermelding, die we hebben van het tiende van Berchem in 1246. In januari 1247 zijn er nl. twee broers, Daniel en Walter van Caelmont respectievelijk abt van Dielegem en abt van Grimbergen. In november van hetzelfde jaar vinden we Walter terug aan het hoofd van Dielegem en Daniel in Grimbergen. In 1254 tenslotte, na de dood van Daniel volgt Walter hem op en schijnt vanaf dit moment de twee abtschappen te combineren en dit tenminste tot 1256. Tijdens dit decennium, waarin zeer enge, maar weinig duidelijke banden bestaan tussen de twee abdijen kan dus zeer goed de hierboven uiteengezette uitwisseling en de deling van het tiende van Berchem plaatsgevonden hebben.

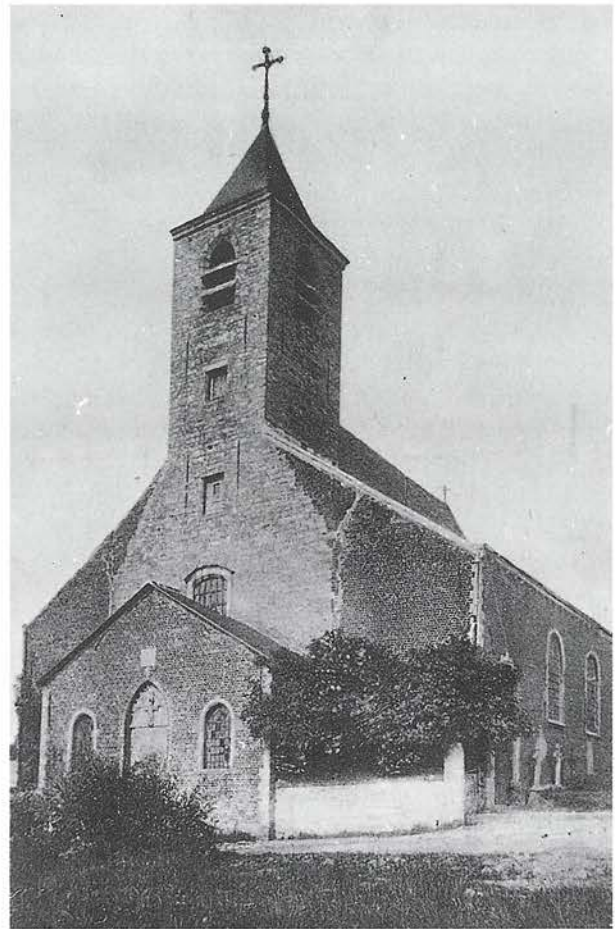
2.1.3. Een parochiekerk in de 14de eeuw

Tijdens de 12de en 13de eeuw bezat Berchem één kapel. In 1284 neemt Jan I van Brabant de abdij van Grimbergen onder zijn bescherming. De akte geeft een lijst van parochies zoals Wommel en Ramsdonk, die al niet meer als kapel werden vermeld in 1246, maar nog niet Berchem of Relegem. In 1287 en op het eind van de 13de eeuw werd de kerk van Berchem in de boekhouding van de abdij van Grimbergen nog steeds *capella* genoemd.

De oprichting van de parochie moet rond de wisseling van de 13de en 14de eeuw gesitueerd worden vermits Pieter III van Mirepoix, bisschop van Kamerijk, in 1311 de aanstelling van een nieuwe pastoor bevestigt in *ecclesia parochialis de Berchem*. In 1321, in de eerste bewaarde census voor de ammanie van Brussel, worden bezittingen in *parochia de Berchem* gesitueerd. Vervolgens, in een vijftiental pouillés van de diocese vanaf de eerste helft van de 14de eeuw tot de oprichting van de aartsdiocese van Mechelen in de tweede helft van de 16de eeuw wordt Berchem vermeld als parochie *quarte-chapelle*. Laten we niet vergeten dat deze parochie het hele grondgebied van de huidige gemeente besloeg en dit in haast alle richtingen te buiten ging (cf. *supra*).

2.1.4. Sint Agatha

A. Wauters heeft een vermelding van een Sint-Agathakapel te Berchem gevonden uit 1373: *te Berghem, ieghen over sente Aechten capelle*. Op dat ogenblik is de kerk van Berchem echter al parochiaal, dus de benaming Sint-Agatha kan niet van toepassing zijn. Daarbij komt dat een dergelijke titel hoogst uitzonderlijk zou geweest

6. Zicht op de westgevel van de Sint-Agatha kerk in het begin van de 20ste eeuw (postkaart, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

zijn in onze streken voor een stichting uit de 11de eeuw. De pouillés en ook de andere bronnen leveren ons deze informatie echter niet vóór de 18de eeuw, tijdstip waarop de benaming Sint-Agatha ook voor het dorp opduikt. Op hetzelfde moment stellen we ook vermeldingen van een Sint-Kruiskapel vast. Deze benaming is zeker ouder dan Sint Agatha en zou geschikt zijn voor de stichtingsperiode van de oorspronkelijke kerk. Ten minste vanaf het begin van de 14de eeuw is Sint-Kruis het voorwerp van een zeer grote devotie in Asse. Jan Verbesselt stelt dan een verandering in naamgeving voor, namelijk van Sint-Kruis naar Sint-Agatha. De eerste herinnert aan de oorspronkelijke kapel en de kleine huidige Sint-Agathakapel houdt de herinnering aan deze heilige in stand op de plaats van de aan haar gewijde bron. Deze verandering situeren we tussen het eind van de 14de eeuw en de tweede helft van de 18de eeuw, misschien wel na de godsdienstoorlogen die het dorp blijkbaar erg hebben aangetast of ten tijde van de ingrijpende wijzigingen van het eind van de 17de eeuw en in het begin van de 18de eeuw nadat het parochiale gebouw door de oorlogen van Lodewijk XIV werd vernield.

2.2. Het dorp

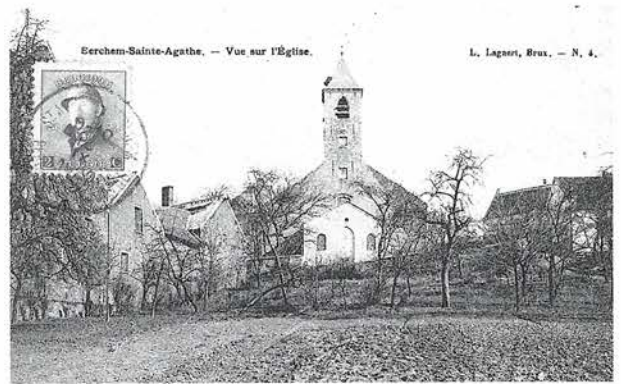
Vermits de oudste vermeldingen over Berchem verbonden zijn aan haar kerk, zijn de dateringselementen van de parochie en het dorp dezelfde. De kern van dit gehucht is ontstaan op het eind van de 10de of het begin van de 11de eeuw en ligt rond de kerk. Het wordt doorkruist door de Groot-Bijgaardenstraat, dit is de oudste weg tussen Brussel en Gent. Door een aantal auteurs wordt deze weg gezien als een secundaire Romeinse weg tussen Leuven en Asse (cf. *supra*). Het gaat hier om de verlenging van de *steenweg*. Deze komt uit Leuven, doorkruist Brussel en komt uit aan de Sint-Katelijnepoort, loopt door Molenbeek maakt een bocht ter hoogte van het Karreveld, bereikt zo Berchem en verder Groot-Bijgaarden om dan Bekkerzeel en tenslotte Asse, richting Gent, te bereiken.

2.2.1. De dorpskern

De grond van Sectie A van het percelenplan van Vandermaelen ten zuiden van de Gentsesteenweg, vormt het oudst bezette grondgebied. Het werd «het Dorp» genoemd en omvatte de kerk en de oude bewoningskern. Ten oosten lagen de bebouwde gronden van het *Hogenveld* en ten westen opeenvolgend het *Wilderbos*, het vochtige dal van de *Broeck*, 't hof te *Overbeke* en het akkerland van het *Hunderenveld*. Vervolgens de weiden langs de Molenbeek en in het *Kattebroeck*. Vermeldenswaardig is het feit dat een groot deel van dit territorium niet verstedelijkt is zoals de rest van de gemeente sinds het begin van de 20ste eeuw. Het gaat hier om de onmiddellijke omgeving van de kerk, het *Wilderbos*, een deel van de

8. Boerderij en volkstuintjes aan de achterkant van de Kasterlindenstraat in 1965 (foto, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

7. Zicht op de kerk en de oude dorpskern van uit de vallei van de *Wilder*, in het begin van de 20ste eeuw (postkaart, verzameling R. VERBEKE / Graafschap van Jette).

*Hogenveld*gronden tussen de huidige Hogenbosstraat, Grote Weidestraat, Groot-Bijgaardenstraat en de Kasterlindenstraat en daartegenover, het dal van de *Kattebroeck*.

2.2.2. «Kattebroeck»

Dit toponiem werd al tijdens de eerste helft van de 13de eeuw gebruikt als patroniem. In 1236 was Ida van Cattenbroeck, prioeres van de priorij van Groot-Bijgaarden. De site, aangeduid door dit toponiem ligt op verschillende gemeenten waarvan de belangrijkste Dilbeek is, vervolgens Sint-Agatha-Berchem en Groot-Bijgaarden. Het is een vochtig, zelfs moerassig klein dal vanwaar het toponiem «broeck» dat in de hertogelijke censi van de 14de eeuw het Latijnse *palus* vervangt. De census van 1321 situeert bunders van natuurlijke weiden *apud Cattenbroec*. Op de hellingen van het kleine dal komt Lediaanse zandsteen aan de oppervlakte. Dit werd ten minste tot de 13de eeuw ontgonnen in steengroeven. Deze activiteit levert een verklaring voor het eerste deel van dat toponiem: *katte-*, *kaste-*, *kaster*, *kassei-*, wat naar de aanwezigheid van steen verwijst. Dit geeft, voor Berchem, *Kasterlinden*, *Kattebroeck* en *Kattestraat* wat niets te maken heeft met het gelijknamige dier (rue des Chats in het Frans). De steengroeven van het *Kattebroeck* worden al in de 14de eeuw vermeld voor Dilbeek als bezit van de familie van den Heetvelde en voor Berchem in het begin van de 15de eeuw wanneer de collegiale kerk Sint-Goedele in Brussel de *terrae lapidicinae in Cattenbroeck, in parrochia de Berchem*. De steengroeven van het *Kattebroeck* zijn niet de enige in dit deel van Berchem. In het begin van de 16de eeuw kochten

de kartuizers van Scheut een steengroeve van vijf morgens dicht bij de kerk van Berchem.

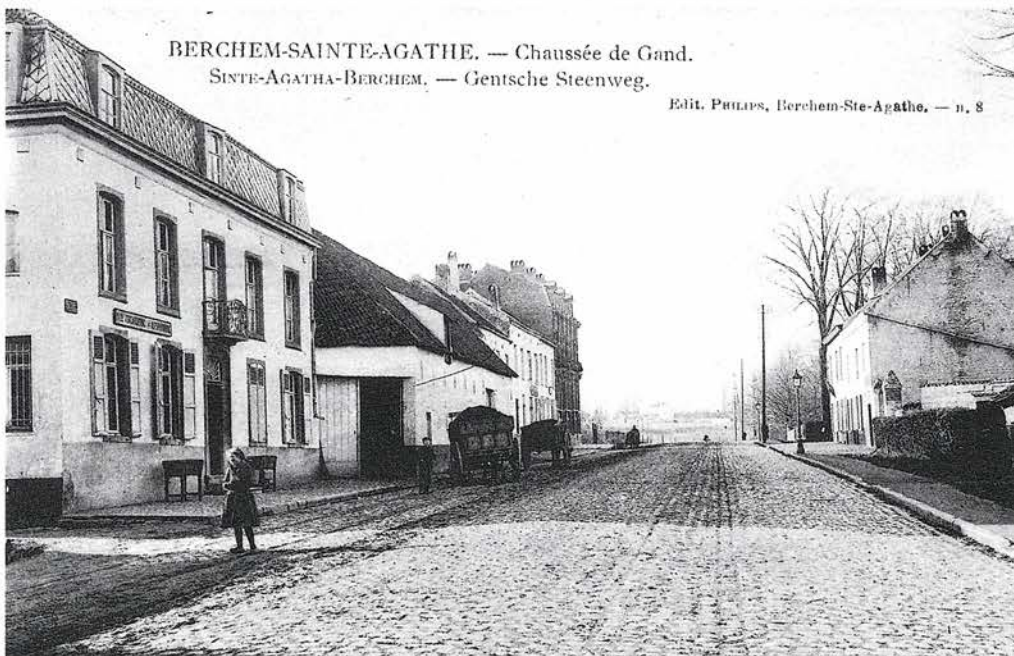
2.2.3. Van de Gentssteenweg tot de Karel Vlaan

Het gedeelte van de gemeente ten noorden van de Gentssteenweg werd tijdens de 13de eeuw voor landbouw gewonnen vanuit de oude kern in de richting van de gronden die behoorden tot Ganshoren. De ontginning gebeurde door drie hoeven: *hof ter Wilst*, *hof ten Zavelenberg* (cf. *infra*) en *hof 't Overjette* (thans bij Zellik). Het gaat hier om sectie B van het percelenplan van Vandermaelen «Keyser Karel». Deze benaming verwijst naar de legendarische doorreis van Karel V langs Berchem op weg van Gent naar Brussel. Alles in verband met de keizer op dat grondgebied verwijst trouwens naar deze gebeurtenis (cabaret, gronden, straten).

De stad Brussel laat in het midden van de 15de eeuw de Gentssteenweg met bomen omzomen tot het buurtschap *ter Wilst*. Dit gebied stemt overeen met de oostgrens van de «Cuve» of de franchise *extra muros* van Brussel. Deze komt in

het algemeen overeen met de grens van de bestrating van de steenwegen, tot de belangrijke bestratingswerken die in het begin van de 18de eeuw aanvangen. Dit bewijst dat de steenweg, die begint aan de Sint-Katelijnepoort, geleidelijk verlengd tot Molenbeek en later tot het gehucht van Koekelberg en Berchem, bestemd was voor het verkeer van de inwoners van de franchise en de naaste bureu. Voor het verkeer op lange afstand werd eerder de weg van Groot-Bijgaarden gebruikt. Uit de belangrijke plaats die het buurtschap *ter Wilst* in de bronnen van de 14de eeuw inneemt, kunnen we afleiden dat de Gentssteenweg er waarschijnlijk al naartoe leidde. De weg kan zeker verbonden worden met het begin van de ontginning in dit deel van Berchem tijdens de 13de eeuw.

In het oostelijke deel van de huidige gemeente, op de grens met Molenbeek, Koekelberg en Ganshoren moet men tenslotte volgens verschillende middeleeuwse vermeldingen het buurtschap *Rullenberg* situeren. Dit is één van de oudste, gekende toponiemen van de gemeente. Het is één van de referentiepunten die in 1295 de limiet van het territorium aanduiden, dat onder

9. Zicht op de Gentssteenweg ter hoogte van het toponiem *Aan de vergadering* in het begin van de 20ste eeuw (postkaart, verzameling Fr. VAN KALKEN)

de bieraccijnzen viel. Men situeert er in deze periode meer bepaald een *patibulum* of *galgen* d.w.z. een galg of schandpaal. Een nauwkeurige localizatie is echter niet mogelijk.

2.2.4. Koekelberg

Ten westen van de twee hierboven beschreven gehelen ligt het domein van de Koekelbergfamilie, samengesteld tijdens de 13de eeuw uit de grondgebieden van Berchem, Molenbeek en Laken (Jette/Ganshoren). Het maakte deel uit van Berchem tot in de 19de eeuw (cf. *supra*) Dit deel zal aan bod komen in de Atlas over de gemeente Koekelberg.

2.2.5. Varia

Er stond geen molen op het grondgebied van het huidige Berchem. Alleen de Molenbeek zou een exemplaar kunnen gehad hebben maar dit lijkt niet het geval te zijn geweest. De molen van Berchem lag in feite in het gehucht Koekelberg. De *Hoesyke*-molen wordt al vermeld vanaf 1321 en lag aan de lage wateren van de Paruck. Tenslotte stond er in de 18de eeuw nog een windmolen op de grens van de gemeenten Ganshoren, Sint-Agatha-Berchem en Koekelberg. Deze molen gaf zijn naam aan twee oude wegen ten westen van Berchem: *Molenstraet*. De eerste vermeldingen van deze molen dateren uit het einde van de 16de eeuw.

2.3. De heerlijkheid

We bezitten geen enkele precieze aanwijzing over wie de macht bezit van de heerlijkheid van Berchem tijdens de Middeleeuwen. Vanaf het moment dat Berchem in de teksten voorkomt, zou de hertog van Brabant er de direkte Heer geweest zijn. Het hertogelijk schepencollege van Anderlecht strekte haar rechtspraak uit over Anderlecht, Berchem, Vorst, Bekkerzeel, een deel van Groot-Bijgaarden en Sint-Ulriks-Kapelle. Dit schependom vormde samen met dat van Wambeek, Meerbeek, Bijgaarden en Sint-Ulriks-Kapelle in de 13de eeuw één van de negen burgemeesterszetels van de ammanie van Brussel die de hele Brusselse regio omvatten evenals een breed hinterland van Londerzeel tot Sint-Genesius-Rode, van Gooik tot Kampenhout en van Affligem tot Huldenberg. Tijdens de eerste helft van de 14de eeuw worden de negen burgemeesterszetels herleid tot zes. De oude burgemeesterszetel van Wambeek werd verbonden aan die van Rode. Zo werd het hele zuidelijke en zuidwestelijke deel van de ammanie

gedekt buiten het land van Gaasbeek. Op het einde van de eeuw werden de grondgebieden van Anderlecht en Vorst losgemaakt van de burgemeesterszetel van Rode om in de franchise van Brussel geïntegreerd te worden. In 1394 vestigt het schependom van Anderlecht haar nieuwe zetel in Berchem. Men zal ze vanaf dat moment schepencollege van Anderlecht en van Berchem noemen, op z'n minst tot de 16de eeuw. Berchem heeft inderdaad nooit behoord tot de franchise of *Cuve* van Brussel behalve misschien het gehucht Koekelberg.

De heerlijkheid verliet daarentegen het rechtstreekse hertogelijk domein tijdens de moderne periode. In januari 1559 droeg Filips II, koning van Spanje en hertog van Brabant de lage, middenste en hoge rechtspraak van Berchem over aan Jan van Locquenghien, heer van Koekelberg en promotor van het Willebroekkanaal. In maart verleende hij hem de domaniale census. Filips van Locquenghien, zoon van Jan, verkocht de rechtspraak en de census aan ridder Benedikt Charreton, baron van Chassey die ze in 1590 vermeldt. Zijn zoon Maximiliaan Charreton vermeldt zijn goederen nog in 1611. In 1617 annuleert de Raad van Financiën de engagère van de rechtspraak in Berchem en geeft ze terug aan het domein, maar de domaniale census gaat over op Jan, broer van Maximiliaan evenals het eigendom *ter Wilst* dat overigens door de eerste der Charreton was aangekocht. Deze censi bleven vervolgens verbonden aan het domein *ter Wilst* dat volgens sommigen in een kasteel, zetel van de heerlijkheid van Berchem, veranderde. Geen enkel element laat ons toe om deze theorie te volgen. We kunnen trouwens de eigenaars van het domein *ter Wilst* volgen tot in het begin van de 20ste eeuw; ze vormen een volledige reeks van de verschillende eigenaars van de heerlijkheid. In 1626 wordt de rechtspraak van Berchem, samen met die van Groot-Bijgaarden, Zellik, Bekkerzeel en Kobbegem gegeven aan Lodewijk Clarisse, heer van Dilbeek. Ze zullen verkocht worden in 1643. Wegens financiële moeilijkheden van de Clarisse-familie vervreemdden die heerlijkheden relatief snel van elkaar of werden ze opgeëist door de schuldeisers totdat tenslotte in 1664 het hertogelijke domein Berchem opkocht dat samen met Zellik, Kobbegem en later Bekkerzeel onder éénzelfde schepencollege stond. Deze situatie bleef in stand tot 16 februari 1759. Op deze datum werden deze vier heerlijkheden aan graaf Karel-Ferdinand van Königseggs-Rottenfels verkocht. Deze was met Helena van Boisschot, gravin van Erps getrouwd. Hij werd de eerste markies van

Groot-Bijgaarden op 4 mei 1759. De laatste heer was Maria-Françoise J.A., gravin van Turn en Taxis, markiezin van Groot-Bijgaarden. De grondgebieden van Sint-Agatha-Berchem en Koekelberg werden een deel van het departement van de Dijle in 1795, tijdens de commune.

2.4. Economie

2.4.1. Het grootgrondbezit

De hertogelijke census van 1321 groepeert onder het tweeëndertigste hoofdstuk de schattingen, rentes en bijdragen verschuldigd aan het domein van Berchem en aan Ossegem, Karreveld, Ganshoren, Groot-Bijgaarden en Bekkerzeel. De precieze localisatie van de goederen waarop de schattingen slaan, is niet altijd mogelijk. Nochtans is het overduidelijk dat deze schattingen weinig belangrijk zijn. De meeste gronden van Berchem hangen af van verschillende kerkelijke instellingen. Hun archieven zouden eens aan een grondig onderzoek onderworpen moeten worden.

De abdijen van Affligem en Groot-Bijgaarden moeten onder voorbehoud vermeld worden. De abdij van Affligem bezit inderdaad een *curtis* genaamd *hof ten Bergh* of *hof te Berchem* in Merchtem. Verschillende auteurs schrijven dus vermeldingen toe aan Sint-Agatha-Berchem terwijl het eigenlijk gaat over Berchem onder Merchtem. Alle problemen die door dit dossier gesteld worden zijn nog niet opgelost. De andere grondbezitters van Berchem zijn de kerk van Sint-Jacob-op-den-Coudenberg in Brussel, de collegiale kerk Sint-Goedele in Brussel, de priorij van Onze-Lieve-Vrouw-van-de-Roos-van-Jericho in Brussel, het kartuizerklooster van Scheut in Anderlecht, de priorij van Sept-Fontaines in Sint-Genesius-Rode, de abdij van Terkameren in Elsene, het Groot Begijnhof van

Brussel, het Sint-Jan-Hospitaal in Brussel en de abdij van Grimbergen.

2.4.2. De bevolking

Bruikbare demografische documenten uit de Middeleeuwen zijn uiterst zeldzaam. De telling van 1374 werd uitgevoerd om de kosten van de slag van Basweiler te dekken. Ze geeft ons een gedeeltelijke aanwijzing van het belang van Berchem (Koekelberg inbegrepen) t.o.v. de andere Brabantse dorpen. Berchem zou bij de kleine dorpen van het Brusselse horen samen met Jette, Kobbegem, Groot-Bijgaarden, Haren en Relegem terwijl Ukkel of Anderlecht vier tot vijfmaal groter zijn. De telling van de huizen in de 15de eeuw is ook niet gemakkelijk te gebruiken te meer omdat Berchem niet van Koekelberg wordt onderscheiden en ook een deel van Ganshoren wordt meegeteld. Men hield zich aan het parochiale kader. We kunnen slechts een zeer algemene benadering van het bevolkingscijfer geven: Berchem zou in de 15de eeuw rond de 200 inwoners geteld hebben.

De cijfers zijn nauwkeuriger voor de moderne tijden vooral vanaf de 17de eeuw. Er stelt zich dan het probleem van de evaluatie van de respectievelijke bevolking van Berchem en van Koekelberg, vooral omdat dit laatste gehucht ongetwijfeld een grotere uitbreiding kende wegens de nabijheid van de stad Brussel. In de 19de eeuw is de verhouding zelfs 1/3 voor Berchem en 2/3 voor Koekelberg geworden. Indien we aannemen dat deze verhouding omgekeerd was in het begin van deze periode en dat de evolutie in lineaire zin gebeurd is, kunnen we de bevolking van Berchem rond de 300 personen schatten in de 16de eeuw. Dit evolueert dan tot 700 personen in het midden van de 19de eeuw, wanneer Koekelberg (ongeveer 1500 inwoners) zich afscheidt en vóór de verstedelijking binnen de Brusselse agglomeratie.

3. Bibliografie

J. ANNE DE MOLINA, La population des anciennes paroisses de Berchem-Sainte-Agathe et de Jette-Saint-Pierre aux 17e et 18e siècles, *Comté de Jette*, V, 1, 1967, pp. 3-7.

Chr. BAEYENS, Le culte de sainte Agathe à Berchem (Bruxelles), *Comté de Jette*, V, 1, 1967, pp. 30-36.

P. BONENFANT, Quelques cadres territoriaux de l'histoire de Bruxelles, *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 38, 1934, pp. 5-45.

P.P. BONENFANT, Le pays et les hommes, relations premières, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles - Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4e, n° 16), pp. 20-35.

J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant XIVe-XVIe s.*, Brussel, 1912 (Koninklijke Geschiedkundige Commissie, verzameling in 4e).

S.J. DE LAET, *La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren, 1982.

Ch. DENS, Fouilles d'Anderlecht, la villa belgo romaine, *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 20, 1906, pp. 236-256.

G. DESPY et A. DESPY-MEYER, Berchem-Sainte-Agathe, *Communes de Belgique. Dictionnaire d'Histoire et de Géographie administrative. Wallonie-Bruxelles*, 2, Brussel, 1980, pp. 1675-1676.

A. DESPY-MEYER, Abbaye de Grand-Bigard, *Monasticon Belge*, IV, 1, Liège, 1964, pp. 219-242.

A. DESPY-MEYER, Prieuré de Notre-Dame de la Rose de Jéricho à Bruxelles, *Monasticon Belge*, IV, 5, Liège, 1971, pp. 1247-1272.

A. DESPY-MEYER et Chr. GERARD, Abbaye d'Affligem à Hekelgem, *Monasticon Belge*, IV, 1, Liège, 1964, pp. 17-80.

J. DEVOS, La Poste au service des diplomates espagnols accrédités auprès des cours d'Angleterre et de France (1555-1598), *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CIII, 1938, pp. 205-267.

L. DE WACHTER, Sint-Agatha-Berchem, *Repertorium van de Vlaamse gouwen en gemeenten (Heemkundige dokumentatie 1800-1940)*, II, Antwerpen, 1943, pp. 634-635.

M. de WAHA, «Corserie», carrières et maison forte - A propos des biens des vanden Heetvelde, *La Belgique rurale*

du moyen-âge à nos jours - Mélanges offerts à Jean-Jacques Hoebanx, Université Libre de Bruxelles, 1985 (Faculté de Philosophie et Lettres, XCV), pp. 121-139.

M. de WAHA, La vie rurale, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles - Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4e, n° 16), pp. 80-109.

A. D'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, I-V, Brussel, 1900-1930.

Cl. DICKSTEIN-BERNARD, La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467, *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 54, 1977, pp. 1-504.

Cl. DICKSTEIN-BERNARD, Entre les villages et la ville: liens visibles et invisibles, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles - Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4e, n° 16), pp. 118-129.

DUVERGER, *De Brusselsche steenbickeleren*, Gent, 1933.

A. ERENS, Parochiezorg der Norbertijnen in Oost-Brabant, *Eigen Schoon en De Brabander*, XVI, 4-5-6, Merchtem, 1933-1934, pp. 161-210.

Etude préliminaire en vue de la sauvegarde des anciennes fermes de la commune de Berchem-Ste-Agathe pour le Collège des Bourgmestres (sic) et échevins de Berchem-Ste-Agathe, s.l., R.H.A.U.R., septembre 1991.

F. FAVRESSE, Actes intéressant la Ville de Bruxelles 1154-2 décembre 1302, *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, CIII, 1938, pp. 355-512.

A. FOUGNIES, *Berchem-Sainte-Agathe, ses rues, ses avenues, ses places, ses parcs - Vade-mecum du Berchemois conscient et du promeneur curieux*, bij de auteurs, januari 1991.

GACHARD, *Inventaire des archives des chambres des comptes*, II, Brussel, 1845.

GACHARD, *Rapport à M. le ministre de l'Intérieur sur le rassemblement et la mise en ordre des anciens greffes scabinaux, seigneuriaux et féodaux de la province de Brabant*, Brussel, 1866.

GACHARD, Les seigneuries et les seigneurs en Brabant au dix-huitième siècle, *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 3e série, XIII, 1871-1872, pp. 383-462.

- L. GALESLOOT, *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant*, Brussel, 1869 (Koninklijke Geschiedkundige Commissie, verz. in 8°).
- L. GALESLOOT, *Inventaire des archives de la cour féodale de Brabant*, I, Brussel, 1870.
- Ph. GODDING, La ville et ses alentours : rapports juridiques, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles - Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4°, n° 16), pp. 110-117.
- Fr. GODDING-GANSHOF, Le Prieuré de Grand-Bigard depuis sa fondation jusqu'en 1381, *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 48, 1948-1955, pp. 9-70.
- Gl. GUYOT, L'abbaye de Diligem - Chap. IV - L'évolution séculaire du patrimoine abbatial, *Comté de Jette*, V, 2, 1967-1968, pp. 23-55.
- Gl. GUYOT, Un conflit juridictionnel entre Berchem-Sainte-Agathe et Ganshoren au XVIIe siècle, *Comté de Jette*, XV, 1985, pp. 43-47.
- L. HOCHSTEYN, *Monographie des cours d'eau*, Brussel, 1908.
- V. GAUCHEZ, Carte des voies romaines de la Belgique, *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, XXXVIII, 1882, p. 240.
- A. GRUNZWEIG et A. NOTEBAERT, *Inventaire des archives du Cadastre du Brabant avant 1865*, Brussel, 1971.
- M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Brussel, 1960.
- Ch. KERREMANS, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)*, Brussel, 1949 (Mémoires in 8° de l'Académie royale de Belgique - Classe des Lettres, es. XLIV).
- M. KOYEN, Abbaye de Dielegem à Jette-Saint-Pierre, *Comté de Jette*, IV, 3, 1969, pp. 687-720.
- P. LENAERTS, L'ordre de Prémontré en Belgique - L'abbaye de Grimbergen, *Revue de l'Ordre de Prémontré et de ses Missions - »Bibliothèque Norbertine«*, VIII-IX, 1906-1907.
- J. LINDEMANS, De geschiedkundige ondergrond van de legende van Keizer Karel en den Berchemse boer, *Eigen Schoon en De Brabander*, XXV, 1942, pp. 19-25.
- P. LINDEMANS, De pachthoven der abdij van Groot-Bijgaarden 2. Het goed te Berchem (Merchtem), *Eigen Schoon en De Brabander*, XXII, 1939, pp. 193-212.
- P. LINDEMANS, Brabantsche Beëweden en Volksdevotie II H. Kruis, *Eigen Schoon en De Brabander*, XXVIII, 1, 1945, pp. 22-27.
- M.E. MARIEN, La région de Bruxelles avant 700, *Cahiers Bruxellois*, II, 1, 1957, pp. 1-71.
- M.E. MARIEN, Les découvertes archéologiques, in J. STENGERS, *Bruxelles, croissance d'une capitale*, Antwerpen, 1979, pp. 19-27.
- M. MARTENS, *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)*, Brussel, 1954 (Mémoires in 8° de l'Académie royale de Belgique, Classes des Lettres, es. XLVIII-3).
- M. MARTENS, *Le censier ducal pour l'ammanie de Bruxelles de 1321*, Brussel, 1958 (Koninklijke Geschiedkundige Commissie, verz. in 8°).
- M. MARTENS, *Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie (1244-1338) conservées aux Archives de la ville de Bruxelles*, Château de Grandmets, 1977 (Recueil VI des Tablettes de Brabant).
- A. MATTHYS, *La villa gallo-romaine de Jette*, Brussel, 1973 (Comté de Jette, document 2).
- J. MERTENS et A. DESPY-MEYER, *La Belgique à l'époque romaine. Cartes archéologiques de la Belgique 1-2*, Brussel, 1968.
- H. NELIS, *Inventaire des archives des chambres des comptes - Série des registres (comptes) VI*, Brussel, 1931.
- A. NOTEBAERT, Abbaye de La Cambre à Ixelles, *Monasticon Belge*, IV, 2, Liège, 1968, pp. 441-468.
- E. PERSOONS, W. BUNTINX, J. MERTENS et L. VAN MEERBEECK, *Kerkelijk archief van Brabant. Supplement n° 28421-32960. Beknopte inventarissen van archieven door kerkfabrieken aan het algemeen Rijksarchief in bewaring gegeven*, Brussel, 1986.
- A. PINCHART, *Inventaire des archives des chambres des comptes*, V, Brussel, 1879.
- Ch. PIOT, *Inventaires divers - I - Troisième supplément à l'inventaire des cartes et plans*, Brussel, 1879.
- E. REUSENS, Bulles papales et chartes relatives à l'abbaye de Grand-Bigard, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2e série, VIII, Leuven, 1893, pp. 13-33.

- E. REUSENS, Pouillé de l'ancien diocèse de Cambrai, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2e série, XII, Leuven, 1900, pp. 1-256.
- E. REUSENS, Pouillé du diocèse de Cambrai. Les doyennés de Grammont, de Hal, de Bruxelles, d'Alost et d'Anvers en 1567, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2e série, XII, Leuven, 1900, pp. 257-321.
- Fr. SCHOONJANS, *Kijk- en leesboek over Zellik*, Zellik, 1976.
- Fr. SCHOONJANS, *Berchem vroeger en nu - Sint-Agatha en Sint-Anna*, Sint-Agatha-Berchem, 1982.
- A. SCUFFLAIRE, L'héraldique des communes de l'agglomération, in A. SMOLAR-MEYNART et J. STENGERS, *La Région de Bruxelles - Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989 (Crédit Communal, Collection Histoire, reeks in 4e, n° 16), pp. 336-351.
- M. SOENEN, Chartreuse de Scheut à Anderlecht, *Monasticon Belge*, IV, 6, Liège, 1972, pp. 1385-1428.
- Ch. STEPMAN et L. VERNIERS, *Koekelberg dans le cadre de la région nord-ouest de Bruxelles*, Brussel, 1966.
- A. TENAERTS, V. DE COURT, A. FRANÇOIS et J. VAN NEECK, *Feuilles au Printemps. Etude du survey administratif et technique durant la période du 1.1.1954 au 14.4.1956. Urbanisme de la commune de Berchem-Sainte-Agathe*, Berchem-Sainte-Agathe, s.d.
- C. THEYS, Een nieuwe vroente te (St-Agatha) Berchem, *Eigen Schoon en De Brabander*, XXVIII, 9, 1945, pp. 41-42.
- A. UYTTEBROUCK, Berchem-Sainte-Agathe, Berchem-Saint-Laurent, Bertem ou Beisem ? Une rectification, *Archives et Bibliothèques de Belgique*, XXXIX, 1-2, 1968, pp. 24-37.
- A. UYTTEBROUCK, Supplément provisoire à l'«inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant» d'Alfred d'Hoop arrêté au 31 mars 1968, *Archives et bibliothèques de Belgique*, XL, 1-2, 1969, pp. 34-87.
- R. VAN DEN HAUTE, Les moulins à vent de Ganshoren, *Comté de Jette*, IX, 1972, pp. 13-23.
- R. VAN DEN HAUTE, Contribution à l'histoire de Berchem-Sainte-Agathe-Koekelberg - La gilde de Saint-Sébastien et de Ste-Anne, *Comté de Jette*, XVII, 1987, pp. 60-72.
- J.F. VAN DER RIT, Etude théorique et pratique des anciennes chaussées romaines traversant le royaume de Belgique, *Journal de l'architecture et des arts relatifs à la construction. Revue des travaux exécutés en Belgique*, 4, Brussel, 1851, pp. 95-96.
- D. VANDERVEEGHDE, *Inventaire des archives de Saint-Jacques sur Coudenberg - 1ère partie - Inventaire analytique des chartes (1190-1756)*, Brussel, 1962.
- C. VAN DESSEL, *Topographie des voies romaines de la Belgique*, Brussel, 1877.
- E. VAN NUFFEL, Het parochie-archieff van Ganshoren, *Eigen Schoon en De Brabander*, XLVI, 1963, pp. 185-197.
- J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw. Deel III. Tussen Zenne en Dender*, Pittem, 1964.
- P.M. VERMEESCH, Du Paléolithique final au Mésolithique dans le nord de la Belgique, in D. CAHEN et P. HAESAERTS, *Peuples chasseurs de la Belgique préhistorique dans leur cadre naturel*, Brussel, 1984, pp. 181-194.
- A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de Bruxelles*, Brussel, 1855-1857.
- A. WAUTERS, *Analectes de diplomatique 2e série, Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 4e série, VII, Brussel, 1879-1880, pp. 317-394.
- A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient l'ammanie de cette ville* (nouvelle édition van de originele tekst van 1855), Brussel, Culture et Civilisation, 1973.
- G. WEYNS, Abbaye de Grimbergen, *Monasticon Belge*, IV, 3, Liège, 1969, pp. 721-746.

IV

Toestand van de archeologische ondergrond

0. Ter Inleiding

De *Kaart van de archeologische en historische sites en vondsten* omvat, op het moment van haar verwezenlijking (juni 1992), vijf sites die men met de grootste nauwkeurigheid heeft kunnen situeren. Het gaat ten eerste om een toevallige vondst van een neolithische vuursteen (site 1), ten tweede om een middeleeuws dorp (site 2) en vervolgens om drie gehelen van het type hoeve of kasteelhoeve (sites 3, 4 en 5).

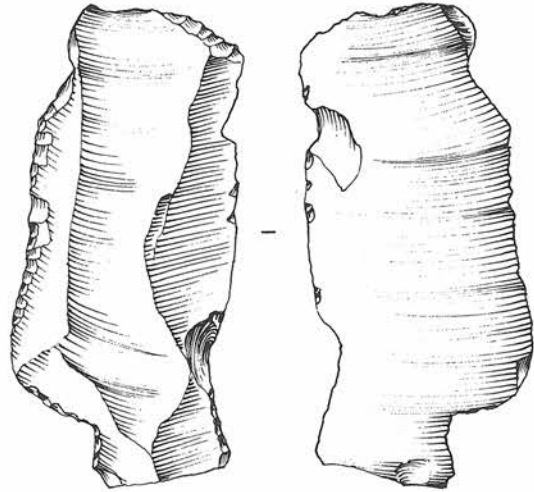
1. Hunderenveld¹: Toevallige vondst van een neolithische vuursteen.

Tijdens grondwerken voor de aanleg van een sportcomplex, werd op 5 juni 1976 door R. VERBEKE een geretoucheerde vuurstenen kling gevonden in het buurtschap Hunderenveld, kadastraal perceel 285 °, sectie A (hoek Lusthuizenstraat en Hunderenveldlaan)².

2. Oude kerk³: (12de-20ste eeuw)

Deze kerk, vandaag een cultureel centrum, werd twintig jaar geleden (1970-1975) volledig gerestaureerd. Sedert 1938 was deze verlaten, na de inwijding van de nieuwe Sint-Agathakerk. Met de huidige restauratie werd het architecturaal aspect uit de eerste helft van de 18de eeuw, na de talrijke herstellingswerken van de 17de eeuw⁴, beoogd. Het vroegste gebouw dat waarschijnlijk op het eind van de 11de eeuw werd opgetrokken, is volledig ongekend. Men kan slechts veronderstellen dat het op dezelfde plaats stond⁵. Later, waarschijnlijk in de 13de eeuw⁶, werd een nieuw gebouw opgetrokken in de Romaanse stijl. In het huidige gebouw werden enkele elementen van deze constructie overgenomen⁷.

Het gaat hier vooral om de toren die volledig opgeslorpt werd door het 17de eeuwse gebouw. De westmuur is inderdaad in de gevel geïntegreerd en de oostmuur is opengetrokken met een rondboog van dezelfde hoogte als het schip en in het verlengde hiervan. De indrukwekkende funderingen in Lediaanse zandsteen, afkomstig uit de plaatselijke groeven⁸, werden gedeeltelijk

10. Geretoucheerde kling (Neolithicum, *Hunderenveld*).
Schaal 1/1.

¹ Kadaster: sectie A, n° 285e.

² F. VAN BELLINGEN, *Vondstmelding, Comté de Jette*, VII, 2, 1977, pp. 8-9.

³ Kadaster: sectie A, n° 96^a.

⁴ J. ROMBAUX, *Restauration de l'ancienne église Sainte-Agathe à Berchem-Sainte-Agathe, Comté de Jette*, 1972, pp. 3-9; eveneens vermeld in G. DES MAREZ, *Guide illustré de Bruxelles, Monuments civils et religieux*, heruitgave van Touring Club Royal de Belgique, Brussel, 1979, p. 404.

⁵ Kadastraal plan 1991: Sint-Agatha-Berchem 1, sectie A, 1ste blad, nr.96 a.

⁶ De oprichting van een nieuw gebouw in Brabants-romaanse stijl moet waarschijnlijk gesitueerd worden tussen de overname van de geestelijke bevoegdheid van Berchem in 1132 door de abdij van Grimbergen en de bouw van de parochie tijdens de overgang van de 13de en 14de eeuw. Voor al deze data zie Hoofdstuk III, 2.1.1. en 2.1.3.

⁷ Deze elementen werden als monument geklasseerd bij Koninklijk Besluit van 25 oktober 1950.

blootgelegd en toegankelijk gemaakt ter gelegenheid van de ondergrondse sanitaire inrichting van het cultureel centrum. Het bovenste gedeelte van de toren heeft aan elke zijde drielobbige galmgaten die uit de 12de eeuw zouden kunnen dateren⁹. Een gotisch tympaan uit de 14de eeuw waarop een rechtstaande H.Maagd met Kind¹⁰ is voorgesteld werd menig keer verplaatst maar heeft de eeuwen getrotseerd. Hoogstwaarschijnlijk was dit stuk bedoeld voor de zuiddeur van de kerk. Vandaag staat het in de zuidmuur van de toren binnen in de kerk¹¹.

Sinds het verlaten van het gebouw in 1938 heeft geen enkele opgravingscampagne, eenvoudige meting of zelfs waarneming toegelaten om de hierboven genoemde dateringselementen te bevestigen of te vervolledigen. Dit gebeurde zelfs niet tijdens de restauratiewerken in 1970-1975. Slechts enkele ceramiëscherven uit de 17de-18de eeuw werden gered door de Heer Robert Verbeke, amateur-historicus van de geschiedenis en de archeologie van Berchem¹².

11. Zicht op de noordzijde van de voormalige kerk in 1969 vóór de restauratie (foto, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

12. Zicht op de noordzijde van de gerestaureerde voormalige kerk (foto Y. CABUY 1992).

⁸ A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, Brussel, 1855, I, p. 351.

⁹ R. VAN DEN HAUTE, *op.cit.*, p. 5.

¹⁰ de BORCHGRAVE d'ALTENA, Notes pour servir à l'inventaire des oeuvres d'art du Brabant - Arrondissement de Bruxelles, *Annales de la société d'Archéologie de Bruxelles*, XLVII, 1947, p. 21.

¹¹ R. VAN DEN HAUTE, A propos d'un vieux tympan à Berchem, *Comté de Jette*, IX, 3-4, 1979, pp. 25-26.

¹² St. VAN BELLINGEN, Aardewerkscherven uit Sint-Agatha-Berchem, *Chroniques jettoises*, 2, 1986, p. 9.

2.0. De context

De oude kerk bevindt zich op een kleine hoogte van het terrein en vormt de kern¹³ van het middeleeuwse en postmiddeleeuwse dorp zoals men het in het begin van de 19de eeuw nog kan zien¹⁴. De vermeende grootste uitbreiding van de bewoningszone is blauw gekleurd op de kaart¹⁵.

2.0.1. Het kerkhof

De kerk staat op het perceel¹⁶ van het terrein dat overeenstemt met het grondgebied van het parochie-kerkhof. Dit werd gebruikt sinds de oprichting van de parochie, tenminste vanaf de 14de eeuw en dit tot in 1890¹⁷.

2.0.2. De pastorie

De huidige open plek ten noorden van de kerk is de plaats¹⁸ waar het onlangs afgebroken presbyterium en bijbehorend terrein lagen, waarvan men weet dat dit tijdens het eerste kwart van de 18de eeuw¹⁹ werd herbouwd.

13. Zicht op de gerestaureerde voormalige parochiale site (foto Y. CABUY 1992).

14. Zicht op de Groendreefstraat in 1969 met de heden verdwenen gebouwen (foto, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

¹³ Cf. hoofdstuk III, 2.2.1.

¹⁴ Ph. VANDERMAELEN, *Atlas cadastral du royaume de Belgique - Plan parcellaire de la commune de Berchem-Sainte-Agathe avec les mutations jusqu'en 1837*, Brussel, s.d.

¹⁵ Kaart van de archeologische en historische sites en vondsten.

¹⁶ Kadastraal plan 1991: Sint-Agatha-Berchem 1, sectie A, 1ste blad, n° 95^b.

¹⁷ In dat jaar werd op de noordwesthoek van de Groendreef en de Kasterlindenstraat een nieuw kerkhof ingericht. Dit kerkhof werd in de jaren '60 wegens plaatsgebrek verlaten en vervangen door het huidige kerkhof van Sint-Agatha-Berchem op de noordwesthoek van de Kasterlindenstraat en de Maricollendreef.

¹⁸ Kadastraal plan 1991: Sint-Agatha-Berchem 1, sectie A, 1ste blad, n° 94^f.

¹⁹ de BORCHGRAVE d'ALTENA, *loc. cit.*

15. De voormalige pastorie en de achterzijde van de kerk in het begin van de 20ste eeuw (postkaart, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

2.0.3. De Sint-Agathakapel

Een kleine Sint-Agathakapel staat vandaag nog altijd op de hoek van de Groot-Bijgaardenstraat, aan de westkant van het kerkplein. Deze ligging schijnt niet tot vóór het eerste kwart van de 18de eeuw terug te gaan. Voordien bevond de kapel zich aan de andere kant van het plein aan de rand van de parochiale omheining. Reeds in de 14de eeuw²⁰ wordt gewag gemaakt van een Sint-Agathakapel, maar de ligging ervan is niet gekend²¹.

2.0.4. De Sint-Kruiskapel

Jan Verbesselt plaatst deze kapel ten oosten van de kerk op de hoek van de Groot-Bijgaardenstraat

en de Soldatenstraat²². Hierover bestaan geen nauwkeurige gegevens, buiten enkele vermeldingen uit het einde van de 18de eeuw²³. In deze vermeldingen worden eigendommen, gesitueerd ten opzichte van de kapel, en de hierboven vermelde hypothese van J. VERBESSELT.

16. De kleine Sint-Agatha kapel op het Kerkplein in 1969, vóór de restauratie (foto, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

²⁰ A. WAUTERS, *op.cit.*, I, p. 346.

²¹ J. VERBESSELT, *het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, III, 1964, P. 51.

²² J. VERBESSELT, *loc.cit.* en kaart p. 49.

²³ A.R., *Kerkelijk Archief*, n° 2401, f° 2.

3. Ter Wilst²⁴: kapel (14de eeuw), hoeve (16de eeuw)

Het buurtschap *Vyeelst* (13de eeuw), *Widelst* (14de eeuw), *Wiedeelst* (15de eeuw)²⁵, *Wils* (18de eeuw)²⁶ of *Wilst* (19de eeuw) bevindt zich vandaag op het domein van de Nationale Bank tussen de Helenastraat, de Laurastraat, de Basilieklaan en de Gentsesteeweg. Dit bostoponiem (van het Middelnederlands *wyd-eelst* = haagbeuk)²⁷ komt voor de eerste keer voor in het midden van de 13de eeuw. Men situeert er zes bunders bos behorende aan de kastelein van Brussel en in leen gegeven aan Gerard van Koekelberg²⁸. Een dergelijke vermelding laat ons echter niet toe het bestaan van bewoning af te leiden. In het begin van de 14de eeuw vermeldt de hertogelijke census²⁹ verscheidene stukken bebouwd land (3 bunders en één morgen) en een perceel van een *wariscapium*. De *wariscapia* zijn doorgaans vlakke, onbebouwde gemeenschappelijke gronden bestemd voor het vee van de armste boeren. Daarbij komt dat dit *wariscapium* voor de «kapel van *Widelst*» wordt geplaatst³⁰.

Deze kapel vormt een belangrijke, maar moeilijk te interpreteren aanwijzing, vooral omdat het om één enkele vermelding gaat. Men zou deze als een geïsoleerde kapel kunnen zien op de nieuw bebouwde gronden, misschien langs de «Groenestraat»³¹. Deze straat verbindt Sint-Agatha-Berchem met Ganshoren ter hoogte van een vochtig dal van de Paruck. Dit is een plaats

die ook voor een *wariscapium* geschikt zou zijn. Een andere mogelijkheid zou zijn om hier een kapel van een domein te zien. Dat domein zou een hoeve en een kasteel omvat hebben. Van dat kasteel heeft men echter geen vermelding vóór de 16de eeuw. Een laatste met de andere te verenigen hypothese zou zijn om deze kapel te identificeren met de Sint-Agathakapel, waarvan men één enkele vermelding heeft uit de 14de eeuw, maar de oorspronkelijke ligging hiervan is echter niet gekend³².

Baron de Chasse, zoon van Willem Nicolai en Katrien Coppens, had de domaniale rechtspraak en schattingen van Berchem gekocht³³, en kocht in 1586 ook de hoeve en het kasteel *ter Wilst*. Deze waren tijdens de godsdienstoorlogen verwoest en hij wilde er een lustoord bouwen³⁴. De verdwijning van de kapel zou uit deze periode kunnen dateren. Het bestaan van een hoeve op deze plaats tijdens de 14de en 15de eeuw is meer dan waarschijnlijk, ondanks het ontbreken van duidelijke bronnen. Deze bevond zich in het midden van de nieuwe gronden langs de weg van Berchem naar Ganshoren. Een ontubbeling van de Weg van Vlaanderen, de Gentsesteeweg, zou daar ontstaan en de bron van de Paruck zorgt hier voor het nodige water. Het landbouwdomein van deze hoeve moest zich vooral uitstrekken naar het noorden en oosten, respectievelijk op de gronden die *Openveld* genoemd worden en de *paluda* van de *Rullenberg* in het Paruck-bekken³⁵.

²⁴ Kadaster: section B, 2de blad, reeks n^{rs} 101, 107 en 117.

²⁵ J. VERBESSELT, *op.cit.*, p. 48.

²⁶ A.R., *Chambre des Comptes*, n° 46769, *Deel a*, 59, f° 1v^o: «wilsvelt», «boven het wilsbosch ontrent de oude baan», (1787).

²⁷ Ch. STEPMAN en L. VERNIERS, *Koekelberg dans le cadre de la région nord-ouest de Bruxelles*, Brussel, 1966, p.45.

²⁸ *Ibidem*, p. 36.

²⁹ M. MARTENS, *Le censier ducal pour l'annuë de Bruxelles de 1321*, Brussel, 1958, (Koninklijke Geschiedkundige Commissie, verz. in 8°, pp. 102, 174-175).

³⁰ *Ibidem*, p. 175: «It. Gerelmus Heynkart de wariscapio ante capellam de Widelst. I d. ».

³¹ *Atlas des communications vicinales de la commune de Berchem-Sainte-Agathe*, Sint-Agatha-Berchem, gemeentelijke administratie, 1847. Vandaag heeft deze weg van west naar oost de volgende namen: René Comhairelaan, Basilieklaan, Klein Berchemstraat en Ganshorenstraat.

³² Cf. *supra* 2.0.3.

³³ Cf. hoofdstuk. III, 2.3.

³⁴ A. WAUTERS, *op.cit.*, I, pp. 346-347 en Ch. STEPMAN en L. VERNIERS, *op.cit.*, p. 59.

³⁵ Cf. hfdstk. III, 2.2.3.

4. Zavelenberg³⁶: hoeve (?-17de-19de eeuw)

Deze hoeve komt voor op het opmetingsplan met de parochiale grenzen tussen Sint-Agatha-Berchem en Ganshoren³⁷, dat in de jaren '60 van de 17de eeuw werd opgesteld. Deze was nog altijd actief in het midden van de 19de eeuw³⁸ en de laatste gebouwen werden pas in het begin van de 20ste eeuw gesloopt. De plaats waar deze hoeve³⁹ gesitueerd was, ligt vandaag in het beschermde landschap van de *Zavelenberg*⁴⁰. Alphonse Wauter⁴¹ heeft deze hoeve geïdentificeerd met 't *hof ten Zijpe* dat vermeld wordt in de griffie van de schepenen van de 16de eeuw. Het toponiem «zijpe» herinnert aan het kleine dal dat aan de voet van de *Zavelenberg* begint en zich uitstrekt tot Ganshoren. Deze hoeve zou gebouwd zijn geweest vlak bij een bron en dus bij weiden, zoals 't *hof ter Wilst*. Indien men de auteur zou volgen, dan moet men veronderstellen dat de verandering van toponiem zou komen door de ontginningsactiviteiten die de helft van het volume van de *Zavelenberg* zelf hebben aangetast. Onder een laag van 15 meter Wemmeliaans zand ligt er namelijk Lediaanse zandsteen⁴². Nochtans werd tot nu toe geen enkele middeleeuwse vermelding van deze site gevonden.

³⁶ Kadaster: sectie A, 1ste blad, n° 373^x.

³⁷ Cf. Supra 2.0.3. A.R., kaarten en plannen, handgeschreven inventaris, n° 573.

³⁸ *Atlas des communications vicinales de la commune de Berchem-Sainte-Agathe*, Sint-Agatha-Berchem, 1847.

³⁹ Kadastraal plan 1991, Sint-Agatha-Berchem 1ste afdeling, sectie A, 5de blad, n° 373^x en P.C.POPP, *Atlas cadastral de la Belgique - Plan parcellaire de la commune de Berchem-Sainte-Agathe*, Brugge, s.d., sectie B, n° 378^a (gebouwen), n° 377^a (binnenhof) en n° 379^a (aangrenzend domein met vijver).

⁴⁰ Koninklijk Besluit van 26 april 1989.

⁴¹ A. WAUTERS, *op.cit.*, I, pp. 348, 351.

⁴² Deze ontginningsactiviteit gaf een speciaal reliëf aan deze heuvel en verschillende auteurs maakten er naar A. WAUTERS een Romeinse tumulus van. In feite is dit niet het geval.

5. 't Hof te Overbeke⁴³: hoeve (?-17de-20ste eeuw)

De huidige gelijknamige wijk ten westen van de Maricollendreef tegenover het *Wilderbos*, is wat overblijft van de geleidelijke verbrokkeling van een domein waarvan men de evolutie kan volgen vanaf het einde van de 17de eeuw. In deze periode werd een lustoord gebouwd⁴⁴, dat volgens het toponiem «'t Hof» een hoeve verving. Dit toponiem is zeer duidelijk wat de ligging van de site betreft t.o.v. de dorpskern aan de andere kant van het dal, dat begint aan het *Wilderbos*. Jan Verbesselt gaat nog verder en maakt er de zetel van de heerlijkheid van Berchem van, wegens haar bevoorrechte ligging⁴⁵. Deze hypothese is niet oninteressant maar wordt door geen enkele rechtstreekse of onrechtstreekse bron gesteund. Ter herinnering vermelden we nochtans dat een patroniem «van Overbeke» gedragen werd door een zekere Walter, houder van een allodium van de hertog van Brabant in 1309⁴⁶ en door een zekere Hendrik, die in de eerste helft van de 14de eeuw vermeld werd in de hertogelijke census voor enkele bezittingen onder Berchem⁴⁷.

⁴³ Kadaster: sectie A, 1ste blad, n° 52^b.

⁴⁴ A. WAUTERS, *loc. cit.*

⁴⁵ J. VERBESSELT, *op. cit.*, p. 50.

⁴⁶ M. MARTENS *Actes relatifs à l'administration des revenus domaniaux du duc du Brabant 1271-1408*, Brussel, 1943 (Koninklijke Geschiedkundige Commissie verz. in 8°), p. 230.

⁴⁷ De census in Latijn uit 1321: M. MARTENS, *Le censier ducal pour l'ammunie de Bruxelles de 1321*, Brussel, 1958, (Koninklijke Geschiedkundige Commissie, verz. in 8°), p. 102, 174-175; een census in het Nederlands uit 1346: A.R., *Chambre des Comptes*, n° 44825, f° 31v^o-32.

Berchem Ste-Agathe — Institut N. D. de Bon Secours

17. Zicht op de 18de eeuwse gebouwen van 't Hofte Overbeke afgebroken in 1966 (postkaart, verzameling R. VERBEKE / Graafschap Jette).

Aanbevelingen

De schatting van de diepte van mogelijke archeologische vindplaatsen wordt bemoeilijkt door het volledig ontbreken van opgravingen op het grondgebied van Sint-Agatha-Berchem. Deze vaststelling geldt, op enkele zeldzame uitzonderingen na, voor alle gemeenten van het Brusselse Gewest. Gezien de recente verstedelijking (begin 20ste eeuw) zouden voor Sint-Agatha-Berchem de archeologische overblijfselen en de natuurlijke bodem niet erg diep moeten liggen.

Aangevuld met de historische samenvatting, laat de lectuur van de twee kaarten ons toe enkele besluiten te trekken i.v.m. het beheer van het archeologische patrimonium van de gemeente.

1. Onherroepelijk verloren ruimten

Slechts een relatief beperkt deel van het grondgebied van de gemeente blijkt onherroepelijk verloren. Het gaat hier om de zwart- en groengekleurde zones. De zwarte zones slaan op ruimten met gebouwen van één of meerdere verdiepingen en die dikwijls aan de straatkant gelegen zijn (gebouwen met kelders of ondergrondse parkeerterreinen, grote bouwblokken met meervoudige appartementen, industriële zones aan de noordrand, winkelcentrum Basilix). De groene zones slaan op vrije ruimten, die echter volledig verstoord zijn door belangrijke grondwerken (sportcomplex op de site van *Hunderenveld*, ruimten rondom enkele grote gebouwen). Deze ruimten die voor de archeologie verloren zijn, zijn echter stiipsgewijze verdeeld over het te beschouwen grondgebied.

2. Beschermde ruimten

De oude gedeelten van de Sint-Agathakerk (toren, schip en koor) zijn beschermd bij Koninklijk Besluit van 25 oktober 1950. De *Zavelenberg*, alsook de volledige groene ruimte

errond, zijn beschermd sinds 26 april 1989, waardoor de site van de postmiddeleeuwse boerderij beschermd is. De site van het *Wilderbos*, lager gelegen dan de site van het middeleeuwse dorp, wordt als «groene zone» gedefinieerd op het Gewestplan. Deze vandaag onbebouwde zones zijn toegankelijk en moeten onder een strikt toezicht staan.

3. Bedreigde ruimten

Hiermee worden alle ruimten bedoeld die niet verloren of beschermd zijn, m.a.w. het grootste deel van de ondergrond van de gemeente. Deze zijn op de kaart aangeduid door geel- en roodgekleurde zones, respectievelijk de niet-bebouwde ruimten (binnenhoven, privé-tuinen, parken en landbouwzones) en de bebouwde ruimten zonder ingrijpende invloed op de ondergrond (woningen zonder kelder, openluchtparking, wegennet). Deze ruimten vertegenwoordigen meer dan twee derde van de bestudeerde oppervlakte.

Voor deze categorie van ruimten is een toezicht onvermijdelijk, en vooral wat de gekende sites betreft zoals:

1. het middeleeuwse dorp m.a.w. alle kadastrale percelen aan weerskanten van de Groendreef en de Kerkstraat, meer bepaald op het kruispunt met de Groot-Bijgaardenstraat;
2. de wijk *'t hof te Overbeke* waar het gelijknamige postmiddeleeuwse domein te situeren is;
3. het huizenblok begrensd door de Helenastraat, de Laurastraat, de Basiliëkiaan en de Gentsesteeweg. Vandaag strekt zich daar het domein van de Nationale Bank van België uit, rechtstreeks erfgenaam van het domein *ter Wilst*, waar al in 14de eeuw gebouwen worden vermeld.

Bijlage

Uitvoerige inventaris van het archeologisch materiaal

In deze inventaris worden alle archeologische voorwerpen die gevonden werden op het grondgebied van de gemeente gerangschikt volgens herkomst en geïdentificeerd. Het gaat hier om een uittreksel van het geïnformatiseerde

fiche-systeem, opgesteld voor het geheel van de sites en de archeologische en historische vondsten die gerepertorieerd zijn voor de gemeente Sint-Agatha-Berchem.

ONBEPAALD (Mesolithicum ?)

Volgens de handgeschreven catalogus van Eugène Dupréel: «Berchem-Sainte-Agathe. Sommet de la colline pointue («taillis du châtaignier»). Champ près du sommet» (Sint-Agatha-Berchem. Top van de spitse heuvel «taillis du châtaignier». Veld bij de top). Het voorwerp schijnt aan de oppervlakte te zijn gevonden op 24 augustus 1916.
E. DUPREEL, Handgeschreven catalogus, handschrift 1, p. 341, n°219.

K.M.K.G., Verzameling Dupréel 219:

1 nucleus met klingen, op schorsafslag, blauwe vuursteen, enkele roestsporen (fig. 2, p. 27).

ONBEPAALD (Neolithicum)

Volgens de handgeschreven catalogus van Eugène Dupréel: «Berchem-Sainte-Agathe. Sommet de la colline pointue («taillis du châtaignier»). Champ près du sommet» (Sint-Agatha-Berchem. Top van de spitse heuvel «taillis du châtaignier» Veld bij de top). Het voorwerp schijnt aan de oppervlakte te zijn gevonden op 7 maart 1921.
E. DUPREEL, Handgeschreven catalogus, handschrift 3, p. 659, n°1749.

K.M.K.G., Verz. Dupréel 1749:

1 afslag van een gepolijste bijl in lichtgrijze vuursteen (fig. 3, p. 28).

1. HUNDERENVELD (Neolithicum)

Verzameling van de Geschied- en heemkundige kring van het Graafschap Jette en omgeving:

1 geretoucheerde kling (fig. 10, p. 39).

2 HET KLUISJE, OUDE KERK (12de-20ste)

Privé-verzameling

Een dertigtal onbeduidende scherven uit de 16de-18de eeuw.

KAART 2 : ARCHEOLOGISCHE EN HISTORISCHE SITEN EN VONDSTEN

Toevallige vondsten

Bewaarde monumenten en sites

Verdwenen monumenten en sites

Geklasseerde monumenten en sites

Sites van onbepaalde grootte

BUITENRINGLAAN

CHAUSÉE DE ZELLIK

AVENUE

CHARLES

RUE DES CHALETS

LUSTHUIZENSTRAAT

DE ZELLIKSE
STEENWEG

AV DES

GEBROEDERS

BEQUELAAN

MORANVILLE

LAAN

DE

AVENUE

RUE HU

JOSSE

CHAUSSÉE

AVENUE

HELENE

HELENALA

LAAN

DE

AV.

DE

LA

BASILIQUE

B

3

VERSE

LAAN

AV.

DE

KOEKELBERG

LAAN

MEERSMAN LAAN

GAND

ER ST.

NTS

PL. CAR.
RUELENS
PLEIN

OPENVELDSTRAAT

RUE HUBERT HEYMANS
STRAAT

STRIJDESSAAT

R. DE L'EVOLUTION
ONTWIKKELING STR

4

POOLSTERSTRAAT

RUE DE L'ETOILE POLAIRE

RUE

POTAAARDE

RUE DU

STRAAT
PAUWELS
MATHIEU

SIGARD

RUE

DILBEEK

DILBEEKSTRAAT

R. AUGUSTE
DENIE

5

R. LOUIS
DESMET

DREEF

STRAAT

MARICOLEN

STRAAT

T HOF
TE

OVERBEKE

RUE DU

WILDER

MARICOLLES

R. EM VAN

